

פרק יד

"והשיאנו" בראש השנה: גלגולים ונוהגים

מאת

ד"ר מאיר רפלד

מראשית ייאמר, שאין בפרק זה חידוש כלשהו. כל-כולו עשוי רבדים הניזונים מקטעי תפילה ומובאות שונות, כפי שהוארו ונתפרשו בפי חכמים שונים. ואם יש בו מקצת מן החידוש - הריהו מיון החומר למסורות המסודרות לפי רצף וחיבורן לכלל תמונה, המבהירה - לטעמנו - טוב יותר נושא מורכב ומפותל. נבקש איפוא, מקוראי סקירה זו, שידונו את תרומתנו לנושא בעין בינונית.

מבוא

כידוע, פרק התפילה הפותח ב"והשיאנו ד' אלקיננו את ברכת מועדיך, לחיים ולשלום לשמחה ולששון..."¹, משמש כליבת קדושת היום של שלושת הרגלים. מספר חכמים נתנו דעתם לפרשת גלגולו של פרק זה בשינויים מתבקשים - ושיבוצו בתוככי תפילות הימים הנוראים. יש מהם שצירפו נתונים העולים מן המקורות ותיארו בעיקר את העימותים בין אלו שקבעו את "והשיאנו" במחזור התפילה של ימים נוראים, לבין אלו שדרשו לשנות בו קטעים או אפילו - בנחרצות - להשמיטו כליל. ואכן, יפה כוחם של האחרונים שגברה ידם בסופו של פולמוס. במאמר זה נשתדל לעקוב אחר השתקעותה והעלמותה של תפילת "והשיאנו" בפזורות שונות ובמסורות תפילה המייצגות קהלים שונים. ורק זאת: בשל האזכורים השונים במקורות, פעמים שנתייחס בסוגיה דידן, רק לראש השנה; ופעמים נכרוך עמו - ובדין - גם את יום הכיפורים.

מובן שאין לנתק נושא זה מענין כולל יותר, העוסק בטיבו של ראש השנה: האם מעיקרו הוא רק יום דין על כל המשמעויות העולות

[קפג

ממהות זו, או שיש במרכיביו אף ביטויים של יום שמחה ומועד המעמידות אותו בשורת המועדים האחרים. בנושא זה מצויות גישות שונות ומהן אף קוטביות, הבאות לידי ביטוי בגופי הלכות, בתפילות הקבע, בפיוטים שונים ובנספחים. הדעות השונות נאחזו בעדויות מהמקרא ובדרשות שונות שנלקחו מספרות חז"ל, ששימשו כהוכחות לטיעונים השונים שנתגבשו במהלך הפולמוסים¹.

כך למשל הכתובים הידועים בספר נחמיה פרק ח:

(א) ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים ויאמרו לעזרא הסופר להביא את ספר תורת משה אשר צוה ה' את ישראל:

(ב) ויביא עזרא הכהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמוע ביום אחד לחודש השביעי:

(ח) ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא:

(ט) ויאמר נחמיה הוא התרשתא ועזרא הכהן הסופר והלויים המבינים את העם לכל העם היום קדוש הוא לה' אלהיכם אל תתאבלו ואל תבכו כי בוכים כל העם כשמעם את דברי התורה:

(י) ויאמר להם לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו כי קדוש היום לאדונינו ואל תעצבו כי חדות ה' היא מעוזכם:

(יא) והלויים מחשים לכל העם לאמר הסו כי היום קדוש ואל תעצבו:

(יב) וילכו כל העם לאכול ולשתות ולשלח מנות ולעשות שמחה גדולה כי הבינו בדברים אשר הודיעו להם:

מפשטות הכתובים עולה, שבאותו פרק זמן הורו לנהוג מצוות שמחה בראש השנה ולשנות את אוירת האבילות ששררה².

1 לכל זה ראה: י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 256-258 (להלן: תבורי, מועדי ישראל).

2 יש שלמדו מכאן דוקא מקור קדום לתענית בר"ה, ראה מ' זר-כבוד ב'דעת מקרא' שם, הע' 13; י' גרטנר, "תענית בראש השנה: מקורות המנהג והשתלשלותו", הדרום, לו, תשל"ג, עמ' 127-128; הנ"ל, תענית ר"ה בתקופת הגאונים, בתוך: גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 77 והע' 21 (להלן: גרטנר, גלגולי מנהג). מגוון הצעות ופירושים לכתובים אלו, ראה במאמרו של ר"א הילביץ, "משלוח מנות בראש השנה", בתוך: חקרי זמנים, א, ירושלים תשל"ז, עמ' יד-טו, לב-לה. ולכל הענין: תבורי, מועדי ישראל, עמ' 218-222.

מספרות חז"ל עולות לכאורה עמדות וגישות שונות לגבי אופיו של ראש השנה. נלך בעקבות חכמים רבים ונציג כאן כמה מהם³.

בראשונה - מימרה ידועה של ר' אבהו, ובה ביטוי לחרדת יום הדין, ובשל כך: שלילת אמירת הלל בראש השנה (וביום הכיפורים):
אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה, רבונו של עולם מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בר"ה וביום הכיפורים? אמר להן, אפשר מלך יושב על כסא הדין וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו וישראל אומרים שירה לפני (ערכין י ע"ב)⁴.

3 אוסף מקיף, כולל המימרות שצוטטו כאן, ראה אצל תבורי, מועדי ישראל, עמ' 220-215.

4 נציין כאן לתוצאה נוספת, הנובעת מהפולמוס על מעמדו של ראש השנה בעיני חכמי ההלכה. בתוס' שם, ד"ה אמרו מלאכי השרת, מדייקים: "אבל לא קאמר מפני מה אין אנו [מלאכי השרת] אומרים. ולכך אומר ר"י, ובר"ה וביום הכיפורים אין לדלג "והחיות ישוררו וכרובים יפארו". כוונתו לפיוט שנוסד למועדים במקום "והאופנים וחיות הקודש", בתפילת יוצר. דיוק זה עורר פולמוס במנהגי צרפת ואשכנז בהמשך הדורות. בסדר טרוייש, מהד' רמ"צ וייס, פפד"מ תרס"ה, עמ' 22, המשקף את מנהג צרפת, קובע המחבר: "ואין אומרים באלו הימים 'והחיות ישוררו' אלא בימים שהאופנים לשירה, כאופני הרגלים וכיוצא בהם". זאת לעומת הוראת מהר"ם מרוטנבורג: "והחיות ישוררו אומר בר"ה" (תשב"ץ קטן לר' שמשון בר צדוק, סי' קיט, לעמברג 1858, י ע"ב). וכך דעת התלמיד בהג' מימוניות לסדר תפילות כל השנה בסוף ספ' אהבה, אות א. וראה עוד בהגהת רבנו פרץ בתשב"ץ שם: "ויש בני אדם שאין אומרים 'והחיות ישוררו' וסמכין על ההיא דאמרינן בערכין דישראל אין אומרים שירה בר"ה וי"כ. מיהו אין זה ראייה. דדוקא ישראל אין אומרים שירה אבל מלאכי השרת אומרים... ומ"מ לא נהגו לאומרו בצרפת גם בר"ה וגם ב"כ". וראה עוד בתשובות ופסקים למהר"ם מרוטנבורג, מהד' רי"ז כהנא א, ירושלים תשי"ז, עמ' רצג, סי' תקיד ובהע' 1. גם בספרות המתארת את מנהגי אשכנז, היו דעות חלוקות. במנהגי ר"א קלוזנר, ר"ה סי' טו (ירושלים תשל"ח, עמ' יג) נקוט: "אבל החיות ישוררו אומרים". ובמנהג מהרי"ל, מהד' שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' רפא (לא בכל כתבי היד ועדויות הנוסח): "מהר"י סגל לא אמר והחיות ישוררו רק והאופנים". ומשו"ת מהרי"ל החדשות סי' סא, ירושלים תשל"ז, עמ' סז, עולה שבמגנצא לא אמרו. וראה עוד באריכות, בשו"ת חות יאיר, סי' רכה, והשווה לסיכומו הקצר של ר"ד גולדשמידט במבוא למחזור ר"ה, עמ' כג. הנהירות וההקפדה שכבתירת המלים ודקדוקים בתפילות היום, מורים לנו על עוצמת הויכוח שנסב אודות הגדרת מהותו של ראש השנה, בספרות ההלכה והמנהג.

ומאידך: ביטוי לדפוס שמחה בראש השנה על אף היותו יום דין: אמר רבי סימון, כתיב כי מי גוי גדול אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים וגו'. רבי חמא בי רבי חנינה ורבי הושעיה, חד אמר אי זו אומה כאומה הזאת. בנוהג שבעולם, אדם יודע שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו, שאינו יודע היאך דינו יוצא. אבל ישראל אינן כן, אלא לובשים לבנים ומתעטפין לבנים ומגלחים זקנם ואוכלין ושותין ושמחים, יודעין שהקב"ה עושה להן ניסים (ירושלמי ר"ה, נז ע"ב).

בדיקה במקורות מעלה שפרק זה מתפרט לכמה עניינים:

(א) המחלוקת אודות אפשרות של תענית בראש השנה (ובשבת שובה), שרווחה בתקופת הגאונים ואף לאחריה.⁵

(ב) אזכור המשפט בתפילת "אתה בחרתנו", המאפיין את מהות שלושת הרגלים ואווירתם הרצויה: "מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון" – בתפילות יום הדין.⁶

5 ראה: "גרסנר, תענית בראש השנה – מקורות המנהג והשתלשלותו", הדרום, לו, תשל"ג, עמ' 125-162. ובהרחבה הנ"ל, גלגולי מנהג (לעיל, הע' 2), עמ' 74-109.

6 ראה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, ת"א תשל"ב, עמ' 210. ע' פליישר; תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120-125 (להלן: פליישר, תפילה); תבורי, מועדי ישראל, עמ' 232-233. וראה עוד בקטעי הגניזה שפרסם א"מ הברמן, "ברכות מעין שלש ומעין ארבע", בתוך: ידיעות המכון לחקר השירה העברית ה (תרצ"ט), עמ' ע. פרשה מעניינת זו טעונה הרחבה, וכאן רק בקצרה. פליישר שם, עמ' 121-122, מציין שבתפילות ר"ה נאגדו שמותיו המקראיים למכלול ונאמרו בהעלם אחד, ובשל אריכות הדברים, עדויות הטכסט העולות מן הגניזה אינן אחידות. הוא מצטט מכת"י ט"ש H 8/61 את הנוסח הבא:

את יום מקרא קודש הזה

את יום ראש השנה הזה

את יום הזכרון הזה

את יום תרועה הזאת

[לשמחה וליום טוב ולמקרא קודש]

וראה שם הפניות למקורות נוספים, שברובם מאזכרים שר"ה הוא יום טוב המתאפיין גם בשמחה. נתון זה מצוי גם במס' סופרים יט ג, מהד' היגער, עמ' 325 ("מועדי שמחה"). בתקופת הגאונים היו דעות שונות בדבר, ראה סיכום הדברים ברא"ש ר"ה, פ"ד סי' יד: "וגם רבינו שמואל בר חפני כתב שמנהג

ג) שילוב הכינוי "זמנים" או לחילופין: "יום טוב", בחתימת קדושת היום בברכה האמצעית בתפילה (ובקידוש), בנוסף לאזכורי ראש השנה ויום הכיפורים.⁷

ד) ראש השנה ויום הכיפורים כמבטלים גזירת "שבעה". פרשה זו נחתמה כידוע עוד בתקופה התלמודית, וימים אלו מבחינה זו - כרגלים.⁸

ה) אזכור ראש חודש ועניינו - בראש השנה.⁹

ו) גלגולה של תפילת "והשיאנו".

בשתי ישיבות שאם חל ראש השנה בשבת אומרים מועדים לשמחה, חגים וזמנים לששון, את יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קודש. ואם חל להיות בחול אומרים: יום תרועה מקרא קודש. וכן כתב רב פלטי גאון: 'ותתן לנו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון'. ורב האי כתב: "אין מנהג לומר חגים וזמנים לששון". את המשמעות העולה מדברי הגאונים נסקור בהרחבה בהמשך. ראה גם סדר ר"ע גאון מהד' גולדשמידט, עמ' קלו. אבל בסידור רס"ג עמ' ריט הנוסח: "ותודיענו מועדי קדשך" ללא אזכור יו"ט! (על הנוסחה "ותודיענו", הרווחת במוצ"ש, ומצויה ברס"ג בתפילת מועד ור"ה, ראה נ' וידר, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ לו, תשכ"ח, עמ' 155 הע' 107 = הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 35, הע' 107). ואף אינו בסידור ר' שלמה מסיג'למסה, ירושלים תשנ"ה. נוסח כזה מופיע במנהג איטליה אז והאידנא: "מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון... את יום הזכרון", ראה קמחא דאבישונא, בולוניה ש. וכך במחזור שד"ל ח"ב, ליוורנו תרט"ז, טז ע"ב. במנהגי אשכנז נשמט כל זכר לשמחה ויום טוב, במחזור ר"ה - כולל מאפיינים נוספים וע"כ בהמשך. במנהגי ספרד נשתמר הכינוי יו"ט - לר"ה. כך הוא במחזור נאפולי ר"נ, ובשינויי נוסח במחזור שאלוניקי, א, תשמ"ד, עמ' 94, ובסידור התפילה של יהודי פרס, מהד' ש' טל, ירושלים תשמ"א, עמ' 150. נוסח זה מצוי גם בנוהגי תימן גם הבלדי (שיח ירושלים, מהד' ר"י קאפח), והשאמי (כנסת הגדולה, מהד' ר"י צובירי), ודי בזה.

7 אלבוגן שם; פליישר שם; תבורי שם.

8 ראה תבורי, מועדי ישראל, עמ' 256-257.

9 אלבוגן שם, ראה גם בהערות י' פריימאן לסידור רש"י, עמ' 79, סי' קעד; פליישר, תפילה, עמ' 122; י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 53 והע' 61; תבורי, מועדי ישראל, עמ' 237-236, וביחוד הע' 53. בהמשך הדברים נתייחס בקצרה לנושא מעניין זה, עקב זיקה אפשרית לפרשת "והשיאנו".

א: תפילת "והשיאנו" בא"י ובבבל בתקופת הגאונים

כאמור, במאמר זה נתייחס רק לפרשת תפילת "והשיאנו", אף שבעקיפין ניגע גם באותם נושאים שפורטו לעיל. כי זאת יש לדעת: בסופו של דבר, תפילה זו הפכה להיות נושאת הדגל והסממן האחרון בפרשה זו.

בראשית, נצטט ממס' סופרים פי"ט (מהד' היגער, עמ' 327-329):
ה"ה: וכשם שמקלסין ראש השנה ויום הכיפורים, כך מקלסין ימים טובים בתפילה, במוסף במנחה ובערבית. והיכן קילוסן, אלקינו ואלקי אבותינו, גלה כבוד מלכותך עלינו כו', ואחריו אנא אלקינו יעלה ויבא כו', והשיאנו כו', וחתימתו: ברוך מקדש עמו ישראל ומועדי שמחה והזמנים ומקראי קודש.
ה"ו: כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר ימים טובים, כך תפילתן.

כבר הראו לדעת "שנוסח הקבע של קדושת היום בראש השנה היה זהה בארץ ישראל, לנוסח הברכה הזאת בשלשת הרגלים, הן בעמידות הרגילות והן במוסף"¹⁰. מסתבר, שהפיסקאות שצוטטו כאן ממסכת סופרים, הולמות קביעה זו ומשתלבות בעדויות שתפילת "והשיאנו" מצויה בטכסטים שמקורם בגניזה¹¹. בלשון אחר: ר"ה קרוי מועד ובתפילותיו שזורים מטבעות לשון של "ששון ושמחה", שאמורות לייצג את תחושת המתפלל.

10 פליישר, תפילה, עמ' 120-121. על הסתירה במסכת סופרים, ראה שם, הע' 105. לדעתנו, אין כאן שום קושי, ולא נאריך.

11 כולל בעמידה ליום כיפור. ראה פליישר שם, עמ' 143: "והשיאנו... את ברכת מועדיך לשלום... יום צום הכיפורים] הזה יום מחילת העון[הו[נה] באהבה ובש[מחה] הנח[לתנו]... מקדש ישראל ואת יום צום הכיפורים ומועדי שמחה... מוחל וסולח...". וראה עוד את מסקנת פליישר, שם, עמ' 135: "בנוסח 'והשיאנו' לא שינו בני א"י כלום ביום כיפור וסיימו בו 'באהבה ובשמחה הנחלתנו' כמו בימים הטובים, למרות הוראה הפוכה של מסכת סופרים". נציין כאן לנתון מפתיע קמעא. בטכסטים שונים המשקפים את מנהג א"י, חסרה ה"חגיגות" בתפילת "והשיאנו" לשלושת הרגלים, והמלים "שמחה וששון" חסרות, ראה למשל, ע' פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קובץ על יד, יג, תשנ"ו, עמ' 155, 170, 175, 177.

מסידורי הגאונים עולות עדויות חלקיות, ודקדוק בכמה טכסטים יכול להצביע על היווצרותה של תופעה ליטורגית שונה. נציג כאן את המקורות, והנגזר מהם.

בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט (עמ' קלו), מצוי הטכסט הבא:

והשיאנו ד' אלקינו את ברכת מועדיך לחיים בשמחה ובשלום... והנחילנו ד' אלקינו בשמחה ובששון מועדי קדשך, ודברך אמת וקיים לעד [ומבלעדיך אין לנו מלך אלא אתה...]. מקדש ישראל ויום הזכרון.

כידוע, כמעט ואין אפשרות לשחזר את החיבור, או נכון יותר – התשובה המקורית של רב עמרם שעוצבה כסדר רב עמרם גאון¹². מהדורת גולדשמידט היא מעובדת ומורחבת, המשקפת מסורות ומנהגי תפילה, מהם שונים ומהם מאוחרים, הן מבבל והן מפזורות אחרות. קטע התפילה שצוטט כאן ממהדורה זו אף הוא בנוי מטלאים. על אף זאת, יש לראות כאן, כנראה, לפחות עדות אחת שגרסה כלפנינו¹³, דהיינו, כזאת הסוברת שאין סתירה בין מהות יום דין לנוסחת תפילה המשקפת אווירה של שמחה, ואין לנשל את ראש השנה ותפילותיו מרשימת המועדים.

12 ראה: "ברודי, "לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון", בתוך כנסת עזרא, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר (עורכים: ש' אליצור, מ"ד הר, א' שגאן, ג' שקד), ירושלים תשנ"ה, עמ' 21-34. ראה גם הנ"ל, צוהר לספרות הגאונים, חמ"ד 1998, עמ' 50: "הסידור כפי שהגיע לידינו רחוק ביותר מן הנוסח המקורי שהוציא רב עמרם מתחת ידו, וקשה לסמוך עליו במחקר ההיסטורי של התפילה". על מקורות ומבנה מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, ראה במבוא, עמ' 11-21.

13 השחזור של גולדשמידט לתפילת "והשיאנו" נעזר ומסתייע בעדויות מהגהות מיימוניות לסדר התפילות של הרמב"ם, אבודרהם ועוד. נציין גם שהסיוע מספר המנהיג (שם, הע' 33) אין בו ממש, ו"היסוד העמרמי" המובא שם מוסב לענין אחר ולא ל"בשמחה ובששון מועדי קדשך". וכבר עמד על כך המהדיר ר"י רפאל, במהדורת המנהיג, א, ירושלים תשל"ח, עמ' שיג-שד, הערה לשורה 59. למובאה בספר ר"ע גאון, בשם רב יהודאי גאון, שם, עמ' קלו, נתייחס בהמשך. כך, שאין לשלול סברה שלפנינו. תוספת אשכנזית לסדר רב עמרם גאון.

כך גם במקורות נוספים מספרות הגאונים. בהל' פסוקות מהד' ששון [ירושלים תשנ"ט], עמ' צז, נכתב: "והשיאנו ד' אלקינו את ברכת מועדיך באהבה בחיים בשמחה ובשלום כולה" [=כו'?). הלכה זו נמסרה בהאי לישנא במקורות שונים, בשם רב יהודאי גאון¹⁴. כך גם כנראה סבר רב שמואל בר חפני גאון, הגורס "שמנהג בב' ישיבות... מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון... את יום הזכרון" (אוצה"ג לעירובין, עמ' 27). ומסתבר, שכך היא דעתו ביחס לאמירת "והשיאנו". על גישתו של רב האי גאון נעמוד בהמשך. נציין כאן שיש מן החוקרים שעמלו וטרחו להעמיד כאן מחלוקת בין סורא המחייבת, בעקבות מנהג ארץ-ישראל, ופומבדיתא השוללת אמירת "והשיאנו", וכבר נדחו הדברים בטוב טעם¹⁵.

נצרף לכאן ידיעות העולות מטכסטים מן הגניזה, שפורסמו על ידי נ' וידר, שלדעתו - המוכחת - משקפים סידור תפילה בבלי קדום. ונצטט כאן אחד מהם:

- 14 ראה נ' דאנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו-יורק-ירושלים תשנ"ג, עמ' 121, המשרטט את מהלכה של הלכה זו למהדורות השונות של הלכות גדולות. על היחס בין ה"פ לה"ג, ראה דאנציג שם, עמ' 34-37.
- 15 ראה ל' גינצבורג, גנזי שכטר ח"ב, עמ' 541-542, במבוא של ב"מ לוין לסי' שמב, אוצה"ג לברכות, עמ' 125, וראה דאנציג שם, עמ' 122, שדחם. ברם הערתו על גישתו של רב פלטוי גאון פומבדיתא, אוצה"ג לעירובין עמ' 26, שהדבר תלוי במנהג "ויש מן החכמים שהן מזכירין ויש מן החכמים שאין מזכירין" - טעונה בירור. נדמה לנו שכוונתו רק לענין אמירת "יעלה ויבוא" בראש השנה, ולא לענין הזכרת "והשיאנו" בתפילה. תדע שאולי כך הוא, שהרי חכם זה חותם דבריו שם בלשון ברורה: "וצריך לומר ותתן לנו ה"א מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון ויום הזכרון הזה". ועפ"י דרכנו כבר למדנו, שהמסגנן כך תפילתו - אומר "והשיאנו" בתפילת העמידה, ורואה בר"ה מועד, שבו השמחה שרויה. והשווה לנימוקו של רב שר שלום גאון (מהד' ר"ש וינברג, ירושלים תשל"ו, עמ' פא): "בר"ה אומרים בשתי ישיבות בין בתפילה ובין בקידוש, מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון... שהרי אלה מועדי ד'... קאי אכל ענינא, אפסח ועצרת ור"ה ויום הכיפורים וסוכות ושמיני עצרת, כולהון איתקשי להדדי לקרותן מועדי ד'... ומניין שנקרא חג, שנאמר 'בכסא ליום חגנו'. ומניין שנקרא שמחה, שנאמר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם'. ואמר מר 'חדשכם' כתיב, וזהו ר"ה". ואלו רק חלק מהנימוקים שחכם זה עורם. ולמדנו מכאן רמז על תהיות ופולמוסים בענין קביעת ראש השנה כחג ומועד.

והשיאנו ד' אלקינו את ברכת מועדיך לשלום כאשר אמרת ורצית
 כן תברכנו סלה. קדשנו במצותיך ותן חלקינו בתורתך וטהר לבנו
 לעבדך באמת והנחילנו בשמחה וששון מועדי קדשך... מלך על
 הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון¹⁶.

אם נכוחים הדברים והנתונים שהועלו כאן, יש להסיק שבארץ ישראל
 נהגו לומר "והשיאנו" בראש השנה, ובפרקי זמן מתמשכים כך היה
 מקובל בבבל. בזמן כלשהו חל שינוי בפזורת בבל ואווירת יום הדין
 החלה לבוא לידי ביטוי בתפילות היום, תוך כדי השמטת ביטויים
 וכינויים והאמרתם באחרים, כפי שנוכל להסיק מסידור רס"ג, שמחלקו
 הליטורגי נציג את הטכסט הבא:

אלקיננו ואלקי אבותינו מלוך על כל העולם כולו בכבודך... קדשנו
 במצותיך, תן חלקנו בתורתך וטהר לבנו לעבדך באמת והנחילנו
 בשמחה וששון מועדי קדשך... מלך על כל הארץ... (סידור רס"ג
 עמ' ריט)¹⁷.

בנוסח זה נגרעה הפתיחה "והשיאנו..." את ברכת מועדיך לשמחה
 ולששון", אבל בעקרון הוא משאיר על תילו את מהותו של יום בקטע
 הסמוך לחתימה, שבו מכונה ר"ה מועד ובו ביטויי "שמחה וששון".
 בשל כך נקרא נוסח זה בשם "והשיאנו מקוצר"¹⁸.

אין בידינו נתונים או ידיעות לברר את טיבה של מטבע זו של
 "והשיאנו המקוצר", ועדיין תוהים אנו אם הוא מהווה תחליף אלטרנטיבי
 לקדושת היום של ר"ה, או קיצוץ מכוון היוצר הבחנה כלשהי בין
 תפילת הרגלים, לאלו של ימים נוראים. ברם, דומה שגם המפקפקים
 בשייכותו של חיבור כל הסידור לרס"ג¹⁹, יודו שבמקרה דנן קיימת

16 וידר, נוסח התפילה, עמ' 44-45, הע' 157.

17 כך גם הנוסח בסידור ר"ש מסיג'למסה, עמ' נ.

18 ראה וידר, נוסח התפילה, עמ' 31.

19 ראה: "צימלס", בגליוני סידור רב סעדיה", בתוך רב סעדיה גאון קובץ תורני
 מדעי (עורך: ר"י פישמן=מימון), עמ' תקנ"ג, הע' 2: "מה שקרוב יותר לודאי
 - שהוא לא מסר את נוסחי כל התפילות בשלמותם, אלא שהמעתיקים השלימום
 אח"כ לפי טעמים ומנהגים". טיעון זה נוצר כתוצאה משינויים ואף סתירות שבין
 הרשום בנוסח התפילה לבין הנחיותיו של רס"ג, ובשל הערות נוספות. וראה
 עוד ד' גולדשמידט, "בקורת על סידור רב סעדיה גאון", קרית ספר, ית
 (תש"א-תש"ב), עמ' 341-342 (=מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 342)

התאמה בין נוסח התפילה לבין הנחייתו ההלכתית של רס"ג הרשומה בצידה, שאותה נצטט כאן:

ועם זה הם דוחים לומר בראש השנה "והנחילנו בשמחה מועדי קדשך", אלא אומרים במקומו "והנחילנו בשמחה משפטי צדקך". ומה שהם דוחים איננו דחוי, וכמו כן מה שהם קובעים אין לו עיקר (שם, עמ' רב).

כנראה, שבפרק זמן זה נעשו נסיונות להמיר את הנוסחה המקובלת "והנחילנו בשמחה מועדי קדשך", ל"משפטי צדקך". רס"ג שולל כאן את התחליף הרוצה לקבוע סמוך לתחימת ברכת קדושת היום, מעין מהותו: יום דין ומשפט, ולמנוע מראש השנה את הכינוי "מועד" 20.

סמוך לסוף תקופת הגאונים ומעט לאחריה, כנראה שמשלתטת יותר הגישה הקובעת את אורירת יום הדין כעיקרית בתפילות היום בבבל. בשל כך נושלו אזכורי וסימני יו"ט, כפי שנקבע ע"י אחרון גאוני בבל, רב האי גאון:

ולפי דברי רב האי גאון זצ"ל, אין אומרים "מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון" לא בתפילה ולא בקידוש, שהרי אינו בכלל

419-420). נ' כהן, "לאופיו המקורי של סידור רס"ג", סיני, צה, תשמ"ד, עמ' רמט-רסו, הקדישה מאמר שלם לענין שייכותו של רס"ג לטכסט הליטורגי המופיע בחיבור זה. לטענתה: "יש לייחס את המבוא לסידור, וכן את הוראות התפילה המלוות את נוסח התפילה המודפס שם, לרב סעדיה גאון עצמו. אף שאולי גם הם אינם נקיים מהוספות" ... זאת לעומת: "נוה"ת [=נוסח התפילה] כפי שהוא לפנינו הוא נטע זר ולא רק נוסח שחלו בו שיבושים" (עמ' רנא). והשווה לדברי י' היינימן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 115: "אמנם נהג [רס"ג] דרך עצמאית מאד... ולא היסס לצרף נוסחים הלקוחים ממנהגים שונים בדרך אקלקטית ולהכריע לטובת כל נוסח עפ"י שיקוליו הענייניים, ועפ"י דרישות המקורות התלמודיים, בלי שיראה את עצמו כבול ע"י אחת המסורות בלבד". וראה עוד: R. Brody, The Gaonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture, New Haven 1988, pp. 153-154, 235-236; הנ"ל, צוהר לספרות הגאונים, עמ' 154, המסכם בקצרה שסידור רס"ג "הוא אוסף של נוסחי תפילה מקובלים, רובם המכריע בעברית... אחד המרכיבים החשובים של הסידור הוא סקירה ביקורתית של המנהגים שהמחבר נתקל בהם במהלך נדודיו בארצות השונות". ויש בדבריו תשובה לאותן טענות שנרשמו כאן, וגם לגבי תהיות אחרות שלא צוינו כאן.

20 על נוסח של תפילת "והשיאנו" ליום הכיפורים ללא אזכור כלשהו של יום טוב, ראה לעיל הע' 11. למקבילה דומה לראש השנה, ראה לקמן הע' 47.

הרגלים בלבד, אלא אומר "ותתן לנו ד' אלקינו באהבה את יום הזכרון הזה" (שבלי הלקט, מהד' בובר, עמ' קלה).

כמעט מתפתים אנו לקבוע בוודאות שרב האי גאון לא כלל את תפילת "והשיאנו" בקדושת היום של ראש השנה בשל גישתו דלעיל. ומי שלא שנה זו, בודאי לא שנה אף את תפילת "והשיאנו" בשל ברכת המועדות שבה. ברם, כבר הבאנו לעיל (עמ' 5) את פרסומיו של וידר שהראו, שבבבל נהגו לומר "והשיאנו", כולל סימניו המובהקים של יום טוב, ואיננו יודעים לקבוע אם זהו נוסח מזדמן, או מנהג הישיבות שאחזו בהם אחרוני הגאונים, או שהטכסטים מייצגים פרק זמן לאחר תקופת רב האי ואולי קודם לה. אכן מצויות כמה סברות, שהיתה קיימת מחלוקת עקרונית בין מנהג ארץ ישראל למנהג בבל, והאחרונים גרסו שאין לומר "והשיאנו". נתפוס למשל את ראייתו של וידר:

העובדה שלפנינו הבל-נוהג בין ארץ ישראל ובבל יוצאת בבירור מהמקור האנונימי המצוטט במחז"ו [במחזור ויטרי, עמ' 361]: עוד מצאתי, כל האומר "והשיאנו" בר"ה ויוהכ"פ אינו אלא טועה, ועליו הכתוב אומר, "והכסיל בחושך הולך". ואף על פי שהושבה תשובה מארץ ישראל שאומרים, אין בכך כלום, שמנהג ארץ ישראל לבדו ומנהג בבל לבדו, כמו שמצינו תשובה שהרבה דברים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל²¹.

לגופה של התשובה "מארץ ישראל", לשימוש שעשו בה באשכנז, ולבירורים העולים ממנה - נתייחס בהמשך. וכאן רק נעיר על מסקנתו של וידר. קשה לדעת אם המשפט "מנהג בבל לבדו" משמעותו כפשוטו - שאכן נוהגם של בני בבל הוא לא לומר "והשיאנו", כפי שאפשר להסיק מהוראתו של רב האי גאון. או שביטוי זה כוונתו להמעיט בערך סמכותם של בני ארץ ישראל, והמגיב האלמוני השולל אמירת "והשיאנו" רוצה לומר שהתשובה הארצישראלית אינה עומדת במבחן הפסיקה הכולל, היונק מתלמודם ומהוראתם של בני בבל. לכאן יש לצרף את הסיכום המצוי בארחות חיים ח"א (צט ע"ב): "כתבו רוב

21 וידר, נוסח התפילה, א, עמ' 32, הע' 84. וראה עוד: מ' מרגליות, החילוקים שבין בני מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 13, הע' 76; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 283, הע' 99; דאנציג, עמ' 122, הע' 47.

הגאונים ז"ל שאומרים בראש השנה ויוהכ"פ 'והשיאנו', ואנו לא נהגנו כן... וגם מקצת הגאונים לא היו אומרים 'והשיאנו' לפי שיש בה ברכת מועדים". אם אכן "מקצת הגאונים" בקטע הפרובאנסאלי הזה מורים על חכמי בבל בתקופת הגאונים, לפנינו עוד עדות מסייעת לאותם חוקרים שראו כאן מחלוקת שבין ארץ ישראל לבבל. מאידך, הכינוי "גאון" בתקופת הראשונים בכלל ובפרובאנס בפרט, הוא רב משמעי.

ונתון נוסף: אותה תשובה ארצישראלית שצוטטה כאן כוללת את הטכסט הבא: "שכן אנו נוהגים בתרי מתיבתא, בארץ ישראל ונהרדעא, שאומר 'והשיאנו' בארץ ישראל". החוקרים קבעו שנהרדעא כאן הוא כינוי ארצישראלי לפומבדיתא²². תשובה זאת היא משנת 1070 בקירוב, ומכאן שבאותה עת אמרו "והשיאנו" גם בבבל²³. סוף דבר: המחלוקת שנקבעה בספרות המחקר בין ארץ ישראל לבבל בענין אמירת תפילת 'והשיאנו', עדיין טעונה הוכחות מוצקות יותר.

הנה כי כן, כאן המקום לסכם פרק זה. קטעי הגניזה ופרשנותם בפי חכמים שונים מעלים, שבארץ ישראל רווחה גישה האומרת שמהות יום הדין המתקשרת למצוות תקיעת שופר והדיו, ופרקי מלכויות זכרונות ושופרות - אינה עומדת בסתירה לדפוסי תפילה ומטבעות לשון המבטאים אווירת מועד וסימני שמחה. כך שתפילת "והשיאנו" על מכלול פסקאותיה הזהות בעקרון לתפילת שלושת הרגלים - מלבד השינוי המתבקש בחתימת ברכת קדושת היום, מתקשרת לכל חלקי תפילת ראש השנה. מוטיבים אלו השזורים זה בזה, מקורם בפרשנות המקראית-הלכתית

22 ראה דאנציג, שם.

23 לדעת וידר, נוסח התפילה, עמ' 154, הע' 84, התשובה מלמדת שאחר סיום תקופת הגאונים "חדר המנהג הארצישראלי לומר 'והשיאנו' ביום הכיפורים אף לישיבת נהרדעא", ובודאי שכוונתו גם לראש השנה. קביעתו אינה מוכחת, שהרי גם לשיטתו - מסורת גאונים איננה משתנה בחפזון ובפתאומיות, ומתקופת רב האי גאון לא חלף זמן רב. היינו עשויים להשתכנע יותר, אילו היו הוכחות חד-משמעיות על השפעה הפוכה, מבבל על א"י. על תופעות כאלו ראה את הדוגמאות היפות שמביא פליישר, תפילה, עמ' 237 הע' 83, עמ' 242, עמ' 309 הע' 71 ועוד. והשווה לסיכומו של ברודי, צוהר, עמ' 34-35. אגב, נזכיר כאן את סברתו של רש"י רפפורט (שי"ר), שניסה למנוע סתירה בין מנהג בבל לנוהגו של רב האי גאון, שאסר להזכיר סימני יו"ט בר"ה, בהציעו שלפנינו רב האי אחר. ראה 'קבוצת חכמים' לו' ורנהיים, וינה 1861, עמ' 55.

לכתובי התורה בפרשת המועדים (ויקרא כג), המשבצים את ר"ה כחלק ממערכת המועדים. מאידך בבבל, סידור רס"ג מציג נוסח תפילה מקוצץ קמעא והנחיות הלכתיות המקטרגות על גישה הגורסת שינויים משמעותיים בקדושת היום, הממעטים באופיו החגיגי של ראש השנה, ו"מועדי קדשך" משנה פניו ל"משפטי צדקך". כך גם עולה משיטת רב האי גאון, אחרון הגאונים, החולקת על קודמיו, הגורעת מתוככי התפילה את סימני "היום טוב" שחיברו את ראש השנה לכלל הרגלים.

ברם, קטעי הגניזה הגורסים שבבבל אמרו "והשיאנו" והידיעות המקוטעות שהגיעו מתורתם של גאונים, אין בהם כדי לספק רצף מקורות שיציבו בפנינו תמונה מלאה ומקפת על גלגולה של פרשת "והשיאנו" בבבל.

ב: אשכנז ואגפיה

כעת נתייחס לפרשת אמירת "והשיאנו" באשכנז ובאגפיה, ובפזורות נוספות. כנקודת מוצא לסקירה תשמש תשובה ארצישראלית שנשלחה ע"י ר' אליה הכהן ראש ישיבת ירושלים ובנו ר' אביתר לר' משולם ב"ר משה ממגנצא:

אדונינו... הרב משולם בן רב משה נבע...
עבור מהו לומר "השיאנו את ברכת [מועדיך] ועבור החילוק שיש] בין חכמי מקומכם. חס ושלום שהוא בדבר זה חילוק, שכן אנו נוהגין בתרי מתיבת[ות] דארעא [דישראל] ונהרדעא [שאומר] בראש השנה ויום הכיפורים. ועוד שהלכה של הרואה ששמואל [הנהיג] לומר [והשיאנו] וגם חיזוק של ר' הושעיא דאמר "והיו לאותות לימים ושנים", וכן הלכתא ואין [לשנות] 24.

24 הטכסט כאן הוא עפ"י קריאה-שחזור המצוי במאמרו של א' מרמורשטיין, REJ 1921, 73, עמ' 88. קריאה שונה במקצת ראה בספרו של J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine*, Oxford 1962, כרך שני עמ' 223, וראה שם הע' 1. הצעות ותיקונים לקריאה של ש' אסף, ראה: ש' קליין, תולדות הישוב היהודי בא"י, ח"א תרצ"ה, עמ' 90 הע' 3. לגוף התשובה והקשר ההיסטורי ראה: מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 13, הע' 76; וידר, נוסח התפילה, עמ' 154 הע' 84; גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 283 והע' 99. על השואל ר' משולם ב"ר משה ממגנצא ועל זיקתו למורשת א"י, ראה גרוסמן, שם, עמ' 386-393.

הטכסט, כפי שצוטט כאן, שממנו עולה שגאוני א"י הורו שיש לומר "והשיאנו" בראש השנה ויום כיפורים, מעורר קשיים. לצורך הבירור נצטט את סוגיית הירושלמי ברכות פ"ט, יג ע"ד:

"רבי יוסי בר נהורא אמר: 'מקדש ישראל מחדש חדשים'. ר' חייא בר אשי אמר: 'מקדש ישראל וראשי חדשים'. שמואל אמר: צריך לומר 'והשיאנו', רב אמר צריך להזכיר בה זמן²⁵. תני רב אושעיא: 'והיו לאותות ולמועדים ולימים ולשנים'."

ראיתם, איפוא, אינה ממין הטענה, מכיון שעניינה של הסוגיה הוא בראש חודש, ולא בראש השנה ויום הכיפורים. ואם תשובתם לחכם ממגנצא מתייחסת לאמירת "והשיאנו" בראש השנה, בשל היותו ראש חודש, הרי שאזכור יום הכיפורים מהווה מעשה לסתור. אמנם, היה מי שהסיק מציטוט או סיכום התשובה הארצישראלית בספרות הראשונים שלפניהם עמדה נוסחה אחרת בירושלמי שגרסה ר"ה ויום כיפורים, אבל אין לכך שום תימוכין²⁶. שמא, יש צורך לקרוא את הטכסט פעמים נוספות ולהעזר באמצעים שונים, כדי לברר סופית את נוסחתן. ואנו בעוונותינו הרבים, אין ביכולתנו לסייע בנידון זה²⁷.

25 נזכיר כאן קושיה מפורסמת מבבלי עירובין, מ ע"ב: "רב ושמואל דאמרי תרווייהו, אין אומר זמן אלא בשלש רגלים", הסותרים לדברי רב כאן, שאומרים זמן בר"ח. וראה בפירושים השונים שליקט ר"י תמר ב'עלי תמר' לירושלמי, א, ת"א תשל"ט, עמ' רצח-רצט (להלן: עלי תמר), שחלקם מחלקים בין "זמן" ("שהחיינו") לזמן ששיעורו "זמנים" בחתימת קדושת היום. נציין כאן גם את עדות נוסח הירושלמי(?), המצויה באו"ז ח"ב, הלכות ר"ח סי' תנו: "ר' אמר צריך להזכיר זמן, והשיאנו ד' אלקינו את ברכת מועדיך", ושמו של רב אינו מופיע בטכסט הזה. וראה עוד עמודי ירושלים לר"י איזנשטאט, שנדפס בדפוס ילנא שם, ובאהצו"י לר"ב ראטנער כאן.

26 ראה אהצו"י כאן. וראה עוד במחזור, עמ' 360: "ור' משולם בר' משה שאל את פי אריות יושבי ירושלים עיר הקודש והשיבו שאומרים 'והשיאנו', ומביאין ראיה לדבריהם ממסכת ברכות ירושלמי בפ' הרואה". הלשון "מביאין ראיה" מורה על היקש הגיוני ולא על מקרא מפורש בירושלמי. וכבר עמד ע"ז ב'עלי תמר' כאן.

27 ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 568 הע' 104, הרואה בטכסט שפירסם מרמורשטיין ב-REJ בשנת 1921 - שהבאנו לעיל - "פרסום מלא", ואכן ממנו ניזונו החוקרים. נציין כאן, שקריאתו של מרמורשטיין דומה מאד לטכסט המופיע ב"מעשה הגאונים", עמ' 37, שיובא במלואו בהמשך.

לפרשת ראש השנה כראש חודש והמשמעות העולות ממנה לענייננו, נחזור בהמשך, כשנדון בדעת המקורגים באשכנז על אמירת "והשיאנו" בראש השנה. כאן נמשיך בסקירת הנושא במנהג האשכנזי הקדום, כפי שמתואר בספרות המייצגת ענף זה. נעתיק כאן קטע מספר מעשה הגאונים, והוא מדברי ר' מנחם המכיר:

שאלתי אני מנחם: יום טוב של ראש השנה שחל להיות במוצאי שבת, אם מתפללין "ותודיענו" כשם שמתפללין בשאר הימים טובים שבמוצאי שבת משום דסדר ימים טובים הוא מונה, כי היכי דגבי הבדלה סדר הבדלות הוא מונה, הכי נמי גבי יום ראש השנה ב"ותודיענו" סדר ימים טובים הוא מונה? ומעין שאילה זו שאלו לפני גאון [אם] אומר בראש השנה "ותתן לנו ה' אלהינו באהב' מועדים לשמחה חגים וכו' את יום הזכרון הזה". והשיב: צריך לומר "ותתן לנו ה' אלהינו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון ויום הזכרון". רבותינו כאן וכאן [אין] אומרים זמן בקידוש שני לליל שני של ראש השנה, לפי שקדושה אחת היא, אבל בארץ רומיים חולקין על זה. כאן וכאן אין אומ' "אבינו מלכנו" בערב שבת במנחה בראש השנה, וכל שכן בשבת. ואשר שאלתם נבונינו עבור מהו לומר "השיאנו" ועבור החילוק שיש בין חכמי מקומכם, חס ושלום שיהיה בדבר זה חילוק, שכן אנו נוהגין בתרי מתיבתא בארץ ישראל ודנהרדעא שאמ' "השיאנו" בר"ה וביום הכיפורים. ועוד הלכה [בירושלמי] בהרואה, ששמואל אמר צריך לומר "השיאנו". וגם חיזוק של ר' הושעיא דא' "והיו לאותות ולמועדים". וכן הילכתא (וכן) [ואין] לשנות. במגנצא מנהג נופלים בתחנונים בערב ראש השנה בסליחות, אבל לא לפני סדר קדושה. במגנצא לא אמרו זמן בכוס ובשופר ביום טוב שני של ראש השנה. וכן מצאתי בהלכות גדולות שצריך לומר בראש השנה "והשיאנו ה' אלהינו" וכו' (מעשה הגאונים, ברלין תר"ע, עמ' 36-37).

על חשיבותו וייחודו של חיבור זה כבר נכתבו דברים מפליגים, ואין לנו צורך להרחיב בזאת. כאן רק נתאר את הנושאים ההלכתיים וענייני המנהג המצויים בקטע זה. נקודת המוצא של השואל מתייחסת לאמירת תפילת "ותודיענו" בליל יום שני של ראש השנה שחל במוצאי שבת. כידוע, תפילה זו מאזכרת לשונות של יום טוב, ובימיו של השואל [קצו]

כבר התנהל פולמוס בדבר הגדרתו של ר"ה כמועד או רק כיום דין. הנחתו היסודית היא שגם לשוללים את ר"ה כמועד יש בסיס הלכתי לאמירת "ותודיענו" במתכונת הרגילה המבדילה בין שבת ליום טוב, מסוגיה מפורשת בחולין (כו ע"ב), המשאירה על כנה נוסח זה, גם ביום טוב שחל להיות ביום חול, בשל "סדר הבדלות הוא מונה" 28. בהיקש הגיוני ר' מנחם גורר את הבירור להזכרת "מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון" בשילוב עם "יום הזכרון". ומכאן באופן טבעי - והדברים מתבקשים - לשאלת אמירת "והשיאנו" בראש השנה המסתייעת במסורת הארצישראלית וכנראה אף הבבלית כדלעיל, שחייבה אמירתה בר"ה וביום הכיפורים. מבין השיטין עולה כמובן דעתו של חכם זה, שאינו טורח כלל לציין דעה שוללת.

המחקר כבר הראה שבני מכיר קיבלו מסורות, הנהגות והוראות מרבינו משולם ב"ר משה - השואל מחכמי ארץ ישראל - במרכז במגנצא בשלהי המאה הי"א 29.

28 שאלה זו חוזרת בספרות ההלכתית של הראשונים ואינה פוסחת על ספרי המנהג. ראה למשל ברא"ש ר"ה פ"ד סי"ד: "כתב ראבי"ה, שאלתי את רבותי, ר"ה שחל להיות בשבת אם אומרים למוצאי שבת 'ותודיענו', מפני שאומרים בו 'וחגיגת הרגל' ור"ה לא חג ולא רגל. והשיבוני דאע"פ כן מתפללים 'ותודיענו' כי היכי דאמרינן (חולין כו ע"ב) במוצאי יו"ט בהבדלה 'בין יום השביעי לששת ימי המעשה', דאמרינן סדר הבדלות הוא מונה, הכא נמי סדר תיקון הוא מונה". ובראבי"ה ח"א סימן צד עמ' 73, ענין זה מובא בקצרה. אך ראה בכל בו סי' ד (מהד' ר"ד אברהם, ח"ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' קמו): "ויש אומרים דאין לומר בו לא רגל ולא מועד, שלא מצינו בשום מקום שיהא ר"ה נקרא מועד, דגם הגאונים לא היו אומרים 'והשיאנו', מפני שיש בו 'ברכת מועדיך'". גם כאן, הקביעה הגורפת "כשום מקום", מורה על שרידים לעוצמת הפולמוס. וראה עוד בשו"ת תשב"ץ ח"א, סי' קנז, בהרחבה, וכך הוא באבודיהם, סדר ליל שני של ראש השנה (ירושלים תשכ"ג, עמ' רעז), מנהגי ר"א טירנא, ירושלים תשל"ט, עמ' ק. ובלקט יושר ח"א, עמ' 131: "כשנפל ר"ה בשבת אמר ותודיענו 'וחגיגת הרגל' משום דסדר הבדלות הוא מונה". ובמקורות רבים נוספים. העובדה שבמנהגי אשכנז המאוחרים טורחים ליישב נוהג זה, מורה על היעלמותה המוחלטת של פניה "החגיגות" של תפילת ראש השנה.

29 ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 388. "תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 19. נציין כאן ללשונו של ספר 'מעשה רוקח' לר"א ממגנצא: "והגאונים של מגנצא הנהיגו [לברך על בשמים ביו"ט שחל במוצ"ש] בהדס. וכן הנהיג רבינו משולם ממגנצא ששלח לעיר הקודש והשיבוהו שמברכין עליו", נתון המדגיש זיקת חכם זה למסורת א"י.

[קצח]

המסורת הארצישראלית בדבר אמירת "והשיאנו" בראש השנה, מסוכמת בדרך כלל בספרות הראשונים, וביחוד בהעתקות שונות בספרות הקרויה דבי רש"י, והיא שולבה כחלק עיקרי בטיעוני המצדדים באמירתה בפולמוס שפרץ באשכנז.

לכך נקדים ונאמר שדיון והרהורים הלכתיים על מהותו של ראש השנה כיום טוב, מצויים בהיקף ובהרחבה במחזור ויטרי הנדפס. פעמים שהדיון הוא נקודתי, המתייחס לקטעים שונים בתפילה, ופעמים הוא כולל ומתפרטים בו טעמים לאופיו ועיצומו של יום. כך למשל, הדיון על אמירת "זמן" בר"ה (עמ' 356), או דיון ארוך ומתמשך על השמטת פירוט מוספי ראש חודש בתפילת ר"ה הכוללת תשובה ארוכה של רש"י המתארת את מסורת רבותיו ("צריך להזכיר פסוקין של כל מוסף ומוסף, ולא להקפיד שמא יאמרו אלול מעובר הוא", שם, עמ' 357). ענין "והשיאנו" בר"ה מוזכר בחיבור שלוש פעמים, וכולם יובאו להלן³⁰.

נצטט את סיכום הפרשה ממחזור ויטרי הנדפס (עמ' 360), והוא הראשון משלושת הקטעים:

[בלותיר] רובם היו אומרים "והשיאנו" בראש השנה ויום הכיפורים. ורבינו יצחק בר' יהודה בשם רבו ר' אלעזר אומר אותו כל ימיו. וכך היו נוהגין [במגנצא]: ור' משולם בר' משה שאל את פי אריות יושבי ירושלם עיר הקודש. והשיבו שאומרים "והשיאנו". ומביאין ראייה לדבריהם ממסכת ברכות ירושלמי בפ' הרואה. והגאון ר' יצחק הלוי ביטלו בגרמייזא, מפני שרוצה לומר "את ברכת מועדיך", וברכת מועדים לא כתיבא אלא אשלש רגלים, דכתיב "שלש פעמים בשנה יראה" (דברים טז) וגו'. וכתיב בתריה

30 הכינויים "יום טוב שני של ראש השנה" או "שני ימים טובים של ר"ה" השגורות בפי רש"י ור"י טוב־עלם (שם, עמ' 356-357) וחכמים אחרים, בודאי שאין בהם תימוכין לדעה זו או אחרת, ונמשכים מאשגרתא לישנא דחז"ל, כמו שבת פ"ט מ"ד, מנחות פ"א מ"ט, תוספתא עירובין פ"ד ה"ב, בבלי ביצה ד ע"ב ועוד רבים. אך ראה קונטרס רשימות למרן ר' יצחק הוטנר, ניו-יורק 1997, עמ' רפח: "דאין ר"ה מקרא קודש מצד שהוא יום דין, אלא שהוא מקרא קודש מצד שהוא יום זכרון, ופתח זכרון לטוב", ובכך לבאר את הצרוף "יום טוב" - לראש השנה.

"איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך". וראש השנה לאו מן הזמנים הוא. דהא לא [חתמינן] "מקדש ישראל והזמנים". ת': ואני אומר דודאי מן הזמנים הוא ומועד אקרי. וראייה ממסכת סוטה דאמרינן בפרק ואלו נאמרינן גמרא פרשת המלך. ואי כתב רחמנא במועד הוה אמינא מראש השנה, פירש"י שכולן נקראו מועד, כדכתיב "אלה מועדי ה'" (ויקרא כג), וקא חשיב נמי ראש השנה. יצחק בר' דורבלו. ולי נראה ראייה מפרק אלו מגלחין דפסקינן הילכתא כר"ג, דאמר ראש השנה יום הכיפורים כרגלים. מאי טעמא? הוקשו כל המועדים זה לזה [אבן]³¹.

הויכוח שהתנהל בבבל כנראה בשלהי תקופת הגאונים הועתק בעקיפין (ואולי במישרין?) גם לפזורת אשכנז, וצריך לערוך את הידיעות העולות מקטע חשוב זה לפי הסדר הנאות. העורך הראשון של הקטע פתח בקביעה שרוב חכמי לותר, כלומר חכמי גלילות הריינוס³², נהגו לומר "והשיאנו", וכך נהגו במגנצא מתוקף הנחיית שלושת חכמיה הבולטים: ר' אליעזר הגדול, ר' יצחק בר' יהודה שאחז בדרך כלל במנהגי רבו³³, ור' משולם בר' משה שהסתייע בהוראה המפורסמת של חכמי א"י כדלעיל³⁴. לעומתם ביטל ר' יצחק הלוי מוורמיישא מנהג קיים. ונימוקו: קטעים מרכזיים בטכסט אינם מתאימים לראש השנה, שאינו קרי-

31 כידוע, מחזורי הנדפס הוא מרובה עטיפות ותוספות. והעד, בקטע שלפנינו מצויות תוספות של ר' יצחק בר' דורבלו ואב"ן הוא ר' אברהם בר' נתן הירחי מחבר המנהיג. ראה: י' רפאל במבוא לספר המנהיג א, ירושלים תשל"ח, עמ' 36-37, שאב"ן אינו הראב"ן ר' אליעזר בר' נתן ממגנצא. הקטע בניסוחו הקדום יותר נמצא בסידור רש"י, מהדורת ר"ש בוכר ור"י פריימאן, ברלין תרע"ב, עמ' 81. ראה: י' תא-שמע, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר, יא, תשמ"ד, עמ' 89. אלא, שלדידנו ולסקירתנו חשובות - לא פחות - גם ההוספות למקור, ולכן מובאתנו נלקחה ממחזור ויטרי הנדפס. ואם נפסע בזהירות בין נתיביו, לא נערבב בין מוקדם למאוחר.

32 על הכינויים המתחלפים, לותר וריינוס, ראה גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 1, הע' 1.

33 גרוסמן, שם, עמ' 218, והע' 39. וברא"ש ר"ה פ"ד סי' יג גרס: "רבינו יצחק בר' יהודה המנהיג במגנצא לומר 'והשיאנו' בר"ה ויה"כ בשם רבינו אלעזר הגדול".

34 נציין כאן שבשבלי הלקט שבמנהגו נדון להלן, עמ' 269, הנוסח הוא: "ולומר 'והשיאנו' בראש השנה מצאתי במנהגות מגנצא". קשה לדעת אם הכוונה לקובץ כתוב, או לאו דווקא.

"מועד" - כי "ברכת מועדיך" שנגזרה מ"ברכת ה'" האמורה בדברים טז, מתייחסת לשלושת הרגלים בלבד. ניתן את הדעת לאפשרות מתבקשת, ש"והשיאנו" לא הופיעה כמוצג בטכסט ליטורגי כלשהו, אלא היוותה תוספת שנאמרה בעל-פה ע"י חכמים יודעי דבר, המתקנים והמסדרים את תפילות היום. כך שביטול תפילת "והשיאנו" משמעותה הפשוטה היא: אי-אמירתה, ולא מחיקתה מטכסט כתוב או קבוע. השערה זו מקבלת חיזוק ותימוכין מקטע אחר הקשור לעניינו של יום. ידועה תשובה מפורסמת של רש"י המצוטטת באריכות בספרי דבי רש"י³⁵, ובה מסורת מרבו ר' יעקב בר' יקר, בענין אזכורי מקראות ראש חודש בתפילות ראש השנה:

"כששימשתי לפניו לא שמעתי מפי קדוש באותה שמועה בסדר המקראות כלום, ומהו להזכיר בראש השנה של ראש חודש, פירש לתלמידיו כגון 'ותתן לנו ד' אלקינו את יום הזכרון הזה ואת יום ראש חודש הזה', וכן ב'עלה ויבוא' במוסף, 'את מוספי יום הזכרון הזה ואת יום ראש החודש הזה נעשה ונקריב', וכן בחתימה: 'מקדש ישראל ויום הזכרון וראשי חודשים'. אבל בסדר המקראות הוא לא הזכיר. ואני לא שאלתי כי לא ראיתי נוהגים במקומינו בשום יום טוב הזכרת מקראות של מוספין לפי שאין שגורים בפה, חוץ ממוספי שבת וראש חודש שהן תדירין ושגורים בפה. וכשבאתי משם ושמעתי מפי צדיק ר' מאיר ב"ר יצחק שמסדרן, הנהגתי אני במקומי. ועתה שמעתי שהנהיג רבינו יצחק הלוי להזכיר את מוסף ראש חודש במקראותיו ורואה אני את דבריו".

תשובה זו של רש"י כבר נדונה בפרוטרוט ע"י חוקר בן דורנו, שלימד מכאן רבות על דרך תפיסת המנהג אצל רש"י ושילובו במערכת ההלכתית. חכם זה אף בירר את הצדדים השונים ונימוקיהם העוסקים באמירת פסוקי ראש חודש בראש השנה³⁶. לענין דיון נדגיש מכאן נתון חשוב. כנראה שטכסטים וקטעי תפילה שאמירתם נתונה בפולמוס לא יכלו להקבע סופית בסדרי קהילות. התקנתם ואחיזתם במחזורי

35 סידור רש"י מהד' בובר-פריימאן, ירושלים תשכ"ג², עמ' 79-81; מחזור ויטרי, עמ' 357-358, ועוד.

36 י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 51-53.

תפילה, היתה תלויה, עומדת ונתונה לאחריותו ולסמכותו של החכם או האחראי מטעמו (ופעמים בודאי שהחכם מהווה ש"ץ) על סדר התפילה, והללו היו נאמרים, או נגרעים - בעל פה. כך רואים אנו מתשובת רש"י העוסק במוספי ראש חודש בראש השנה, וכך גם יש להניח, מהתיאור במחזור ויטרי על מעשהו של ר' יצחק הלוי בוורמיישא. חכם זה ביטל את אמירת "והשיאנו", כלומר שלא אמרה בתפילתו. ברור, שאין הכוונה לומר שהוא מחק אותה מקובץ כתוב מסודר, ושינה בכך מסורת קדומים שהיתה חקוקה עלי ספר³⁷.

המעייין במקור זה נוכח לדעת שלקטע הראשון במחזור ויטרי הנדפס, נוספו כנראה הערות שוליים שחדרו אח"כ לטכסט ועליהם חתומים ר' יצחק בן דורבלו ואב"ן, שהביאו ראיות ממקורות חז"ל (ופירוש רש"י), שר"ה קרוי מועד, ובכך לסתור הוראת החכם מוורמיישא. כנראה, לגבות את פסיקתם של חכמי מגנצא שראוי לומר "והשיאנו" בר"ה.

37 גם על חכם אחר מאשכנז מצויה מסורת על דרך מיוחדת באמירת "והשיאנו", המתחברת היטב לענין שאנו דוברים בו. ראה ליקוטים מהלכות אמרכל, מהר"ר קורונל, וינה תרכ"ד, עמ' כב: "כתב ראב"ה והרוקח, 'והשיאנו', זקני רבנא משה ב"ר יהודה היה חזן ובר"ה וביוהכ"פ שהיה מתפלל בציבור היה אומר 'והשיאנו' בין שפתיו". אפשר להעלות על הדעת ש"בין שפתיו" מבטא תפילה בלחש ולא בקול רם - חרף היות חכם זה שליח ציבור. [על אמירה בלחש, ראה מש"כ במנהגי ישראל ח"ב עמ' לח הערה 11, ובח"ד עמ' כג ואילך. בדיוני שם בח"ד על אמירה בלחש כפשרה בין אמירה לאי אמירה, אישתמוטי מינן לפי שעה את אשר מובא בבאר היטב לאו"ח סי' לא ס"ק ג, על הא דהביא הרמ"א (שם סע' ב) שאין מברכין על הנחת תפילין בחו"מ בקול רם, לאותם שנוהגין להניחן בחו"מ, וז"ל: וכתב הט"ז (שם ס"ק ב בסופו): תמוה הוא, כלפי שמיא מי מחלקינן בין סתר לגלוי (עכ"ל הט"ז), על כן שפיר להניחם בלא ברכה. וכן פסק בספר תמים דעים סי' מ שלא יברך עליהם... וכו'. וראה עוד במגן אברהם כח ס"ק ב. עוד ראה מש"כ במנהגי ישראל ח"ר עמ' רסד. דנ.ש.].

על התפילה בפזורים ישראל - בע"פ, ראה הפניית תא-שמע, מנהג אשכנז, עמ' 52 הע' 60, לראב"ן סי' מב, שמשאלת חתנו ותשובתו עולה, שהתפללו בע"פ קטעים כמו קרבנות, פסוקי דזמרה וקריאת שמע. ולסקירתו של ל' גינצבורג, "סידורו של רב סעדיה גאון", בתוך: על הלכה ואגדה, ת"א 1960, עמ' 171-174. כדאי לציין כאן את סיכומו של רס"ג בסידורו עמ' קנג, כלפי אמירת פסוקי קרבנות במוספים: "ורבים מחברינו, אינם אומרים כלל פסוקים במוסף מפני שחוששים מן הטעות... אבל אם למד פסוקי כל חג וחג בעל פה בלי להחליף, אמירתם בזהירות עדיפה מהשמטתם".

נפנה לקטע השני המצוי במחזור ויטרי הנדפס (סי' שכב, עמ' 360-361). דומה שנימת הפולמוס והסגנון התקיף העולים ממנו, מהווים גורם חשוב שהשפיע על הפזורות האשכנזיות - מאוחר יותר - לפקפק בקשר ובזיקה שבין ראש השנה לכינויו כמועד ויום טוב, לשמוט את הלגיטימציה שניתנה לאמירת "והשיאנו" בתפילות יום זה, ולנטרל אותה - סופית, ממחזור התפילה. מקטע זה נצטט את הנדרש לענייננו:

אין אומ' בראש השנה "והשיאנו ה' אלהינו את ברכת מועדיך לחיים לשמחה ולשלום כאשר רצית ואמרת לברכינו". לפי שלא הוזכרו ברכה ושמחה אצל ראש השנה ויום הכיפורים כל עיקר, אלא אצל שאר הרגלים במשנה תורה. כביכול אין שמחה לפני המקום באותה שעה מפני העולם התלוי לחובה. וכן במצרים הוא אומר, "ולא קרב זה אל זה כל הלילה" (שמות יד כ), וביהושפט הוא אומר, "[ויעבר הרנה] במחנה" (מלכים-א כ לא), "הודו לה' כי לעולם חסדו" (ד"ה ב כא). אבל "כי טוב" לא נאמר שם. מלמד שהק' אינו שמח על אבדן מעשה ידיו³⁸. וכן הוא אומר, "חי אני נאום אדני ה' אם אחפוץ במות הרשע" (יחזקאל לג יא). והואיל ולא הוזכרה בהם שמחה אין הדבר נאה ומתקבל לומר בתפילה. ואף מן הטעם הזה אין אומ' הלל בראש השנה. דאמר ר' אבהו (ערכין י ע"ב), "אמרו מלאכי השרת לפני הק'" כו': עוד מצאתי: כל האומר "והשיאנו" בראש השנה ויום הכיפורים אינו אלא טועה. ועליו הכתוב אומר (קהלת ב יד), "והכסיל בחושך הולך". שאע"פ שהושבה תשובה מארץ ישראל שאומ' אותו אין בכך כלום. שמנהג ארץ ישראל לבדו, ומנהג בבל לבדו, כמו שמצינו תשובה שהרבה דברים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל. וזהו שפירשנו בתלמוד, "וליוצא ולבא אין שלום" (זכריה ח י) - א"ר יוחנן זה היוצא מתלמוד לתלמוד, מפני שחלוקים במנהגם ובשמועותיהם, ובפסקי הלכותיהם. שהרי לדבריהם אומרים "והשיאנו" בראשי חדשים, כדמפורש בתחילת פסיקתא הגדולה (פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, עמ' 1): ר' שמעון בר אבא אמר בשם ר' יוחנן: צריך לומר "והשיאנו"

38 על פשרם של המקראות וקשרם לנושא, ראה רש"ט גאגין, כתר שם טוב, ו, לונדון תשט"ו, עמ' 91, הע' 575-578.

בראשי חדשים. ואף חותמים בארץ ישראל בהזמנים כדמפורש בהרואה ירושלמי אצל תפילת ראש חודש: רב. אמר (ברכות פ"ט, יג ע"ד): צריך לומר בה זמן. ושמואל אמר: צריך לומר "והשיאנו". לפיכך בארץ ישראל אומ' "והשיאנו", וחותמים בהזמנים בראש השנה, כמו שמפורש במסכת סופרים (פי"ט ה"ה, מהד' היגער, עמ' 327-328), לפי שהוא ראש חודש. ואנו אין אומרים בו בראש חודש. לפיכך בראש השנה אין לנו לעשות כמותם, שהרי אף לומר בה זמן נסתפק לנו במסכת עירובין (מ ע"ב), ואע"פ שחל מדי שנה בשנה, מפני שלא נקראו רגלים, דמדתרגמינן זימנין. ומתוך הדברים למדנו שכל שאינו רגל אינו חשוב לא מועד ולא זמן לקרותן כן בעיקר השם. ואע"פ שכלולין הן בכלל מועדות שבתורה, שהרי ממה נפשך "מועד" בלשון תורה, הוא "זמן" בלשון חכמים³⁹. צא ולמד, ממה שאנו מתרגמינן "וישכר באהליך" (דברים לג יח), במהכך למיעבד זימני מועדייא בירושלם; "והיו לאותות ולמועדים" (בראשית א יד), ויהיו לאתין ולזמנין. ומ"מ אינן חשובים זמן גמור לקרותם בעיקר השם, לא מועד ולא זמן. ואע"פ שפסקנו שאומ' בהן זמן, הוא מפני שחלין מזמן לזמן, ואין הלכה בזו כבארץ ישראל: וזהו שהוקשה לו לר' [דאיתא] במסכת ברכות (מד ע"א): "מקדש ישראל וראשי חדשים", וכן

39 [עיי' בספר מקור ברוך, לר' ברוך הלוי עפשטיין (בעל ה"תורה תמימה"), ח"ג, ווילנא תרפ"ח, עמ' 1398-1401, שדן בנוסח "מקדש ישראל והזמנים", וביקש להציע כי היה כתוב בסידורים "מקדש ישראל" - באותיות גדולות, "והזמנים" - באותיות קטנות, "להורות להזכיר בכל רגל שמו הפרטי לזמניהם", וכמו שמצוין בתחילת התפילה בנוסח "ותתן לנו" וגו', באותיות קטנות לפסח - חג המצות, לשבועות - חג השבועות, לסוכות - חג הסוכות, וכן בתפילת "יעלה ויבוא", כנודע. ובהמשך הזמנים שקודם הדפוס, מהעתקה להעתקה, על ידי עיון קל ושימת לב רפויה של אחד המעתיקים, נשתרבה מלה זו לפני התפילה, ומהעתקות לדפוס, ותקבע המלה הזאת מעיקר נוסח התפלה כיום הזה... והנה אע"פ שמצינו גם בתלמוד באה לשון זו "מקדש ישראל והזמנים" (ברכות מז ע"א [צ"ל מט ע"א] ופסחים קטו ע"ב [צ"ל קיז ע"ב, וע"ע ביצה יז ע"א], אך גם שם מלה זו כמלה המציינת, כמו שבארנו. ואף שהצעה זו שנונה, רחוקה היא מלהיות אמיתית, ודברי המחזור ויטרי נכונים הם, ש"מועדים" בלשון תורה ו"זמנים" בלשון חכמים. ראה א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים², תל-אביב תשכ"ז, עמ' 109, 273. ואכמ"ל. דנ.ש.].

בסנהדרין בהיו בודקין (מד ע"א) עוד מצינו שחותמין כך: "מקדש ישראל וראשי חדשים". ועוד בעירובין (שם) מצינו שאינה לגירסת הרואה ירושלמי, שלא אמרו רב ושמואל כן לומר זמן בראש חודש, שהרי אין ראש השנה מוצא מכלל ראש חודש. ומצינו בעירובין (שם) רב ושמואל דאמרי תרווייהו אין אומ' זמן לא בראש השנה ולא ביום הכיפורים. מכלל שאינן חשובין מועד, ואע"פ שנקרא ראש חודש מועד, כדכתיב, "קרא עלי מועד" (איכה א טו), שעיברו את תמוז, ואף מהטעם הזה אינו ראוי לקרותו חג, לומר בתפילה "חגים וזמנים לששון". ואע"פ שכתוב, "בכסה ליום חגנו" (תהלים פא ד). ועוד, שמפרש בפסיקתא (שם) ליום שיש בחדשו רוב חגים. ועוד ראייה שאין חותמין "מקדש ישראל והזמנים" אלא באלו. הא למדת שאלו בלבד שם מובהק שלהם זמן ומועד, אבל לא הנותרים.

קטע זה מציג בפנינו איפוא, אוסף של נימוקים המטעימים את שלילת אמירת "והשיאנו". נסכם אותם בקצרה ונרחיב קמעא בביאור הנימוק שנראה עיקרי - לשיטת החולקים.

א) ר"ה (ויום הכיפורים) איננו מועד בשל מעמדו כיום דין ("העולם התלוי לחובה"), נימוק המסתייע מאותה הוראה מפורסמת שאין לומר תפילת הלל ביום זה⁴⁰.

ב) ארץ ישראל איננה מהווה מקור סמכותי בלעדי, ונוהגים שונים הרווחים שם אינם נחלת כלל הפזורות היהודיות ("חלוקים במנהגם ובשמועותיהם ובפסקי הלכותיהם"). מכאן שהוראתם בדבר "והשיאנו", אינה מחייבת כלל ועיקר⁴¹.

ג) הטיעון המרכזי והעקרוני. חיוב תפילת "והשיאנו" - כהוראת חכמי א"י - נגזרה מראש חודש - ולא מתוקפו של יום ראש השנה. ובלשון המקטרגים: "לפיכך בארץ ישראל אומ' 'והשיאנו' וחותמים בהזמנים בראש השנה כמו שמפורש במס' סופרים, לפי שהוא ראש

40 ראה לעיל, בראשית הפרק.

41 ניתן את הדעת להצגת חכמי א"י בעמדות השונות. "אריות יושבי ירושלים עיר הקודש" בפי המחייבים, לעומת "שאע"פ שהושבה תשובה מא"י... אין בכך כלום", בניסוחם של שוללי "והשיאנו".

חודש ואנו אין אומרים בו בראש חודש, לפיכך בראש השנה אין לנו לעשות כמותם".

***

כבר לעיל (ליד הערה 21), העלינו מספר קשיים ותהיות על מקורות נימוקי התשובה הארצישראליים וזיקתם לנושא. טעם שוללי "והשיאנו" כאן במחזור ויטרי, מתבסס על פרשנותם לסוגיית הירושלמי⁴², ולדעתם, ואכן כך הוא - בני אשכנז אינם אומרים "והשיאנו" בתפילת ראש חודש, ואינם מזכירים "זמנים" בחתימת קדושת היום, ומנסחים "מקדש ישראל ויום הזכרון", ותו לא. חתימה זו היא כדעת מס' סופרים המשקפת לדעתם את הנוהג בא"י⁴³. לשון אחר: חכמי א"י הורו - לשיטתם - כהוגן, ותפילת "והשיאנו" נהגת בתפילת ראש השנה מדין ראש חודש כמוכח בתלמוד הירושלמי. אבל הוראה זו אינה מחייבת כלל ועיקר את חכמי אשכנז שקדושת היום של ר"ח אינה מופיעה בתפילתם, לכן לדידם תפילת "והשיאנו" בפרק זמן זה פסולה מכל בחינה שהיא.

איננו יודעים מי הוא המקטרג האלמוני שהתריס בלשון קשה כנגד אלו שרצו להשריש תפילה זו במחזורי אשכנז ("ועליו הכתוב אומר

42 ראה: י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 53 הע' 61, שנתן דעתו לכך: "ושיטת הירושלמי המחשיבו חג קשורה כנראה בראיית אלמנט ראש חודש כחלק ממהות היום". לסקירת הדעות של חכמי ההלכה ראשונים ואחרונים, ראה: ר"י יעקבסון, נתיב בינה, ה, ת"א 1978, עמ' 121-126; עלי תמר, שם עמ' רחצ-רצט.

43 אמירת "והשיאנו" בר"ח השתיירה בקטעי הגניזה של ברכת המזון המשקפים את מנהג א"י. ראה: י' אברהם, JQR 10, 1898, עמ' 47, שפרסם קטע של ברכת המזון מתוך הגדה של פסח ארצישראלית, ובו נוסח של "והשיאנו ד' אלוקינו את ברכת מועדיך" בין "יעלה ויבוא" מקוצר לחתימת "בונה ירושלים". והשווה לפסיקתא רבתי, מהד' איש-שלום, ת"א תשכ"ג², עמ' 1: "ילמדנו רבינו, אדם מישראל שבירך על המזון בר"ח ושכח ולא הזכיר של ר"ח, כיצד הוא צריך לעשות... וצריך בר"ח (כך צריך לגרוס עפ"י הגהת זרע אפרים לרא"ז מרגליות שם, ולא 'בחולו של מועד' כנדפס, או 'במוספין', כתיקון איש-שלום שם), לומר והשיאנו ד' אלוקינו". וכך גם גרס ר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 36-37, שהוכיח מלשון מחזורו כאן שציטט "מפסיקתא הגדולה", דהיינו המכונה בפינו 'רבתי', שצריך לומר "והשיאנו" בראשי חדשים. ומהצעת הדברים עולה, שהפסיקתא לא עוסקת בתפילת ר"ח כמו הירושלמי, אלא בברכת המזון. וראה עוד: תבורי, מועדי ישראל, עמ' 236-237 והע' 53.

והכסיל בחושך הולך" (44). ברם, הוא אינו טורד עצמו בשאלה, כיצד שובץ יום הכיפורים לתוך המערכת, שהרי ההוראה הארצישראלית מתייחסת גם ליום זה, על אף שאין בו קורטוב של זיקה לראש חודש ולתפילתו⁴⁵. ניתן גם לשער - ללא תימוכין - שהלשון התוקפנית שננקטה בקטע זה, מורה על עוצמת הפולמוס שניטש בין חכמים שדאגו לשמר את הקיים ולנהוג במסורת קדומים, לבין כאלו שהתקשו לזווג בין תחושת יום הדין לסימני יום טוב ומועד. זאת כנראה עקב הרגשות והתחושות המחרידות הנובעות ממעשי גזירות תתנ"ו ותוצאותיהם. לדידם, יום הדין - ר"ה, כמוהו כיום כיפורים, שאז מתבצעת בדיקה ממשית של חובותיהם וזכויותיהם של הנידונים הניצבים בפועל בפני כס המשפט, ומלכו של עולם יושב כשספרי חיים וספרי מתים פתוחים בפניו. לשיטתם, אי אפשר לומר שירה בעת ההיא, לכן יש להעלים את תפילת "והשיאנו" - הנותנת תחושת שמחת יום טוב - בעת שרשימת הנספים על קידוש ה' מלווה את תחינות וזעקות הנידונים בעומדם בתפילת ראש השנה⁴⁶.

על כל פנים, חכמים מאוחרים יותר, שקיבעו לדורות את ההוראה השוללת אמירת "והשיאנו", לא נקטו בהוראתם לשון חריפה, ולא עשו שימוש עיקרי בטיעון שאין זיקה בין ראש חודש לראש השנה בנוסח אשכנז (ואח"כ גם ספרד). הנימוק העיקרי במשנתם היה שראש השנה איננו מועד או רגל כשלושת הרגלים. כך גם בקטע השלישי המופיע במחזור ויטרי, סימן שכח (עמ' 368):

44 על סימני ההוספות במחזור ויטרי הנדפס, ראה: י' תא-שמע, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר, יא, תשמ"ד, עמ' 82.

45 ואולי רק קטע מהתשובה הארצישראלית הובא לידעת המקטרג. וראה לעיל, ליד הערה 23.

46 ראה גם א' גרוסמן, "שורשיו של קידוש ה' באשכנז הקדומה", בתוך: קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל (עורכים: י' גפני וא' רביצקי), ירושלים תשנ"ג, עמ' 100-105. איננו מדמים מילתא למילתא, אלא שיש מקום להיקש אנלוגי מדברי גרוסמן להשערתנו כאן, עיי"ש. אפשר - ואנו מעלים זאת כהשערה דחוקה בלבד - גם שהדי הזמן של מסע הצלב השני (1146-1147) באים כאן לידי ביטוי, אלא שאיננו יודעים לכוון במדויק את זמן כתיבת הקטע השני במחזור ויטרי. וראה עוד: ח' לשם, שבת ומועדי ישראל, א, ח"א תשכ"ט, עמ' 90-91.

"והשיאנו" כד"א, "תשא ובאת אל המקום אשר יבחר ה'" (דברים יב כו). "את ברכת מועדיך", כד"א, "איש כמתנת ידו כברכת ה'" וגו' (שם טז יז). "והשיאנו" כמו "והזכירנו", כגון, "ישא פרעה את ראשך" (בראשית מ יג), דמתרגמינן ידכרינך פרעה ית רישך. מפי ר' משה בר' ישעיה: החבר ר' יעקב נזיר אין מתפלל בזה היום "והשיאנו". ושאלתי ממנו מה טעם, והשיבני מפני שאין מקריבין בראש השנה חגיגה כי אם בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות. כד"א, "שלש פעמים בשנה" (שמות כג יז), וכתוב, "איש כמתנת ידו כברכת" וגו' (דברים טז יז). וברכת היכן, "השיאנו". אבל ראש השנה דלא כתיב ברכת חגיגה לא אמרינן ליה ל"השיאנו". ולי נראה דסדר תפילות הוא מונה, כלומר: יהיה רצון מלפניך שתשיאנו ברכת מועדיך האחרים, ולא אראש השנה קאי. כ"ש אב"ן⁴⁷.

עיון בקטע זה מעלה שלוש נקודות עיקריות:

א) הפרשנות וההפניות ההיקשיות למלים "והשיאנו" ו"ברכת מועדיך" כאן מורות שעורך הקטע מתייחס לאלו הדוגלים באמירת "והשיאנו" בראש השנה.

ב) נימוקו של חכם המכונה "החבר ר' יעקב נזיר", מדוע אין צריך לומר "והשיאנו" בראש השנה⁴⁸.

ג) פרשנות מקורית כנסיון פשרה המנמק מדוע יש להשאיר על כנה את תפילת "והשיאנו" חרף חוסר התאמתה לאווירת היום ("יהי רצון... שתשיאנו ברכת מועדיך האחרים"!).

47 נעיר כאן, שבטכסט החלקי של מחזו"ו כת"י רג"ו, שפורסם ע"י ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 77, מופיע נוסח מעניין של "והשיאנו" לר"ה: "והשיאנו... לחיים ולשלום", והמלים "לשמחה ולששון" הושמטו. כנראה שהמחבר רצה ליצור מעין פשרה. מחד, השארת התפילה במקומה כמנהג הקדום, ומאידך, כדי לצאת ידי החולקים, להשמיט את הביטויים הבעייתיים שנראו צורמים ולא מתאימים.

48 על ר' יעקב הנזיר ראה: ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 124, ובהפניות של א"א אורבך, ערוגת הבושם, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 117, הע' 19. על משהו מתורותיו ופועלו, ראה אורבך שם, עמ' 118-119.

בקטע זה משוקעות שמועות ומסורות שנרשמו כנראה על ידי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי מלוניל, מחבר ספר "המנהיג", בשולי מחזור ויטרי שהיה ברשותו. על דרכו שלו נעמוד בהמשך. נציין רק שלפנינו שלוש דעות שונות. הראשונה מהווה פרשנות מסייעת למחייבים, השניה: נימוק לשוללים, והשלישית מהווה מעין פשרה. אולי לפנינו הצעה לדרך מתודולוגית כיצד יש לרצות את כל הדעות.

מאוסף הנתונים שנפרשו בפנינו במחזור ויטרי. עולים איפוא דעות שונות שנהגו באשכנז, מחכמי וורמיישא ומגנצא, תקופת רש"י ודורו, תלמידיו ותלמידיהון, החל מחיובה המוחלט של אמירת "והשיאנו" בראש השנה שנסתייעה ממסורת ארצישראלית, וכלה בשלילתה המוחלטת של אמירתה בדורות בתראי.

ג: צרפת ופרובאנס

עיון בספרות חכמי ההלכה מורה שרוב חכמי צרפת במאה הי"ב-הי"ג דיברו בלשון אחת והורו שלא לומר "והשיאנו" בתפילת ראש השנה. נתפוס למשל את לשון ספר המנהיג:

בכל צרפת [אין] 49 אומרים "והשיאנו" בר"ה וכיפור, לפי שברכת המועדים לא נכתבה אלא בג' רגלים שנאמר עליהם "איש כמתנת ידו". כך קיבלתי מרבותי בצרפת (ספר המנהיג, מהד' רפאל, א, עמ' שז) 50.

כך גם דעתו של ר' יעקב הנזיר, אחיו של ר' אשר בר שאול בעל ספר המנהגות, שרכש קניינו הרוחני בצרפת הצפונית מתלמידי תלמידיו של רש"י, ושעמד בקשר הדוק עם חסידי אשכנז 51. כך גם רושם ר' נתן ב"ר יהודה, תלמיד אחרוני בעלי התוספות בצרפת בעל ספר המחכים (מהד' ר"י פריימאן, קראקא תרס"ה, עמ' 37): "ואינו אומר 'והשיאנו' משום 'ברכת מועדיך', ור"ה אינו מועד". יש גם מחכמי פרובאנס

49 ראה את הגהתו הנכונה של המהדיר י' רפאל, שם, שורה 77, וכך גם ברוב כתבי היד של ספר המנהיג, ולא נכתב בכת"י אוקספורד "אומרים" והשיאנו! 50 נציין כאן לתיאור תפילת יום הכיפורים בספרו, שם, עמ' שמח: "ומתפללין כר"ה בכל התפילות, 'מלוך' זולתי בהזכרת היום כיפור בברכה הרביעית, ואחרי 'מלוך' אומר 'מחול לעוונותינו והשיאנו'...". זאת ללא שום הערה מגבילה! כנראה שלפנינו תיאור של הנוהג בספרד.

51 ראה לעיל הע' 48.

שבסדר תפילת ראש השנה מופיעה תפילת "והשיאנו", והוא ראב"י בעל ספר האשכול, אפשר שזוהי דעתו, ואפשר שכך העתיק מספר העתים של ר"י הברצלוני שעליו הוא נסמך, ולמעשה הוראה זו משקפת רק את הנהוג בצפון ספרד⁵². נצרף לכאן את הנכתב בספר 'כל בו', שכבר צוטט לעיל:

ובן מבדילין על הכוס ועושים יקנה"ז כמו בשאר ימים טובים. ויש אומרים דאין לומר בו לא רגל ולא מועד, שלא מצינו בשום מקום שיהיה ר"ה נקרא מועד, דגם הגאונים לא היו אומרים "והשיאנו" מפני שיש בו "את ברכת מועדיך" (סי' סד).

וכן גם בחיבור התשובה למאירי (מהד' סופר, עמ' 264):
ובמקום אמצעיות אומר "אתה בחרתנו"... ואין אומרים "והשיאנו" מפני שבאור ענין "והשיאנו את ברכת מועדיך" וכו', הוא שיוזכנו להביא עולת ראייה בחגים, ועולת ראייה לא באה בראש השנה וביום הכיפורים... ויש מן הגאונים שנהגו לומר בראש השנה בנוסח אתה בחרתנו... "מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה"... אע"פ שיום טוב של ראש השנה לא נקרא מועד, אלא שאין אנו נוהגין בזה כלל, אלא שאומר... "את יום הזכרון הזה", וכן בקידוש היום אין מזכירין בו שום מועד כלל.

אווירת יום הדין בולטת בנוסחת התפלות של ר"ה באשכנז, בצרפת ובפרובאנס, ולכך אף חוברת דעה הרשומה ב'כל בו', הרוצה לסלק לחלוטין כל סימן של יום טוב המתקשר ליום זה, שבא מכוחה של ההבדלה בתוך קידוש ליל-שני של ר"ה שחל במוצאי שבת, ולקצץ בתפילת "ותודיענו" ובקידוש.

52 מהד' אלבק, עמ' 94: "ובברכה רביעית אומר בר"ה 'אתה בחרתנו' ויעלה ויבוא ו'מלך' ו'השיאנו', וחותמין ו'חברך וקיים לעד' וגו', שחותמו של הקב"ה אמת". על הזיקה בין החיבורים ראה ר"ש אלבק במבואו לאשכול עמ' ז; רב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 24. דומה שממקור נוסף אפשר להוכיח שבפרובאנס שללו את אמירת "והשיאנו" בימים הנוראים. והוא "מנהג מרשליאה, ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל", מהד' י' גרטנר, קובץ על יד, יד, תשנ"ח, עמ' 122: "גם אין אומרים בראש השנה וביום הכיפורים אחר יעלה ויבוא" - "והשיאנו", או במוסף אחר 'מפני חטאינו'. החיבור מהווה "ספר הברכה למתפלל ולשליח ציבור" (מבוא, עמ' 88).

לכל אלו יש לצרף את הנתונים העולים מסידוריהם וחיבוריהם של חסידי אשכנז. מעיון בחלק הליטורגי ובפרשנותו עולה שתפילת "והשיאנו" אינה רווחת בתפילתם בר"ה⁵³. מכאן שפרשה זו נחתמה בפזורות אלו, וגברה ידם של המצדדים בגניזתה⁵⁴.

ד: ספרד

לפי המקורות שיובאו להלן נראה בפשטות, שבספרד נהגה מסורת שמוצאה כנראה מבבל כדלעיל, שהתמידה בתקופות שונות לומר "והשיאנו" בראש השנה. כך, למשל, עולה מספר מאה שערים לר"ץ גיאת (שערי שמחה, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' פד), שבו תיאור תפילת יום כיפור: "אתה בחרתנו, או"א מחול, יעלה ויבוא, או"א מלוך על כל העולם כולו, והשיאנו וחותם מקדש ישראל ויום הכיפורים"⁵⁵. צא ולמד מדבריו ק"ו על נוהגו בתפילת ראש השנה. נציין עוד שחכמי הפזורה היו מודעים למחלוקת ולדעות השוללות, וחרף זאת, לא ניסו לשנות את הנוהג המקובל.

כך, למשל, עולה מדברי ספר המנהיג המסדר את תפילת ראש השנה: "אתה בחרתנו, יעלה ויבוא, מלוך, והשיאנו, בכל צרפת [אין] אומרים והשיאנו..." (מהד' רפאל, א, עמ' שז). מכלל לאו – בהדגישו שבצרפת אין אומרים, אנו שומעים הן, וכנראה שכוונתו לסדר התפילה הנוהג בספרד. כידוע, חכם זה אסף וליקט ידיעות על נוהגים בפזורות

53 נעיר כאן, שבפירוש המיוחס לר"י החסיד, מהד' הרשלר, ירושלים תשל"ב, עמ' רכח-רכט, מובאת דעת הנוהגים לאומרה ממחזור ויטרי ("ר' שמעיה") ומסרע"ג, אך לדעתו, יש לנהוג כמו השוללים: "אין נכון לומר 'והשיאנו'... והרבה בני אדם אינם אומרים אותו". וראה עוד ערוגת הבושם, מהד' א"א אורבך, ח"ג, עמ' 462 והע' 29.

54 בהערת אגב נזכיר כאן את המונח "ימים נוראים" הרווח בספרות הרבנית, כמתאר תקופה שבין ר"ה ויום כיפור. יש הרואים במהרי"ל כראשון הנוקבים במונח זה (ראה בהפניות של תבורי, מועדי ישראל, עמ' 221, הע' 24). אך לאמיתו של דבר, הוא מופיע כבר קודם לכן, כמו בסליחה לער"ה שחיבר ר' אפרים מבונא ("אעירה שחר, ולא שחר יעירני, בימים הנוראים אשר פחד קראני...", רעדלהיים תרמ"ד, עמ' 85), או: "כתב ראבי"ה וכן נהגו קרמונים שאין קובלים בביהכ"נ בניסן ובימים הנוראים" (הגה"מ, סנהדרין פכ"ה ט), ועוד.

55 וראה עוד וידר, נוסח התפילה, א, עמ' 31 הע' 81.

שוונות, המיועדים בעיקרם לאנשי ספרד שבה השתקע בסופו של דבר⁵⁶, וכנראה שבראש דבריו הוא הציג את הנהוג במקומו הנוכחי, בספרד. כך גם עולה כנראה מפסקי הרא"ש, ר"ה פ"ד סי' יג. לאחר שהוא סוקר בהרחבה את הדעות השונות והמגוונות של חכמי אשכנז וצרפת מכורתו, בענין מהותו של ראש השנה אם יש לדונו כמועד אם לאו, הוא מסכם בפשטות: "ורב האי גאון כתב, אין מנהג לומר 'חגים וזמנים לששון', וכן המנהג פשוט בזמן הזה בכל המקומות. ובאשכנז ובצרפת נוהגין שלא לומר 'והשיאנו' בר"ה וביום הכיפורים, ובשאר מקומות אומרים אותו"⁵⁷. חתימת דבריו משקפת כנראה את הנהוג בספרד - השונה מאשכנז וצרפת - שהכיר היטב כתוצאה ממנוסתו להחם, וכהונתו כרבה של טולידו וכפוסק מקובל בפזורת ספרד⁵⁸.

ר' יעקב בעל הטורים, באו"ח (סי' תקפב), חזר על דברי אביו הרא"ש, בניסוחם: "...והשיאנו' ובאשכנז ובצרפת נוהגין שלא לאומרו ובשאר ארצות אומרים אותו". ואף כאן יש להניח ש"בשאר ארצות"

56 ראה: "תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 84-85. וראה שם את דבריו המאלפים המבהירים את מטרותיו של המחבר.

57 וראה עוד את הניסוח המעניין המצוי בקיצור פסקי הרא"ש לבנו ר' יעקב: "יש מקומות שנהגו לומר 'והשיאנו' בר"ה ויהכ"פ, ויש מקומות שלא נהגו". וראה ב"ח או"ח תקפב סי' יב: "שאף שהמנהג פשוט בכל המקומות שלא לומר 'מועדים לשמחה'... מכל מקום 'והשיאנו' אומרים אותו בשאר ארצות זולתי אשכנז וצרפת. ונראה דשפיר יש לחלק ד'והשיאנו' אף על פי שנתקנו אברכת מועדים... מכל מקום... ר"ה ויהכ"פ איקרו מועדי ד'... אבל 'ותתן לנו מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון'... משמעו שר"ה ויהכ"פ היא לשמחה ולששון כשאר חגים ומועדים וזמנים, וזה בודאי אינו, אלא לדון לברואי עולם ניתנו ולשוב בתשובה".

58 פעמים שהרא"ש בפסקיו מעמיד מסורת אשכנזית מול מסורת ספרד או פרובאנס, ופעמים אף מעמת ביניהם בליווי חוות דעת. ידועה תשובתו המפורסמת בשו"ת הרא"ש כלל כ/ב כנגד מסורת פרובאנס: "ודע... כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו חכמי אשכנז שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת יותר מקבלת בני הארץ הזאת". וראה עוד ר"א אלינסון, "לחקר קווי הפסיקה של הרא"ש", סיני, צג, תשמ"ג, עמ' רמא-רמד. וראה עוד בדיסרטציה של ידידי ד"ר יהודה גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14, בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 16-52.

כוונתו לספרד⁵⁹. תדע שכך הוא, שהרי בספר אבודרהם בספר תפילת ראש השנה (ירושלים תשכ"ג, רסד-רסה), הוא נוקט בפשטות: "וכך נהגו ברוב המקומות בספרד לאומרו". ונימוקו עמו:

מפני שראש השנה בכלל "מועדי ה'" הוא שהרי כתוב בתחילת הענין (ויקרא כג ד) "אלה מועדי ה'", ובסוף הענין (שם שם מד) "וידבר משה את מועדי ה'", וקאי על כל הענין לפסח ועצרת וראש השנה ויום הכיפורים וסוכות ושמני חג העצרת, כולם הוקשו להדדי. וגם מצאנו בו שמחה, שנאמר (במדבר י י) "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם". ואמר מר, "ובראשי חדשיכם" כיצד, זה ר"ה. ועוד דאמרינן בפרק ג' שאכלו (ברכות מט ע"א) טעה ולא הזכיר של י"ט בברכת המזון, אומר: "ברוך אשר נתן ימים טובים לעמו ישראל לששון ולשמחה ולזכרון", ואינו מחלק בין פסח ושבועות וסוכות לראש השנה שגם הוא שייך בו שמחה. וחותם ב"והשיאנו".

הטיעונים והנימוקים שבהם נעזר האבודרהם, נועדו כנראה לשמש כתריס כנגד אלו שרצו לבטל בספרד את אמירת "והשיאנו", הן מכוח השפעת הנוהג החודר מאשכנז, צרפת ופרובאנס בדבר הצורך בהשמטת תפילה זו שאין לה מאחז וקיום, והן מחמת תיאור ר"ה כיום דין ללא מעמד כלשהו של מועד וזיקתו לסימני יום טוב⁶⁰. לדידו - אין חילוק בין ר"ה לשאר המועדים, כפי שהוא מעלה מאותם מקורות, שעליהם הוא סומך יתדותיו.

59 על משקלו של המנהג בספרד במשנתו של ר' יעקב בעל הטורים, ראה גלינסקי שם, עמ' 160-291. וראה שם הע' 260: "לא מצאנו אינדיקציה שחוג הרא"ש פתח לעצמו בית כנסת על פי נוסח אשכנז. להיפך, מכל מה שראינו על אודות מנהגי בית הכנסת בדברי הרא"ש ותלמידיו (כולל כמובן ר"י בעל הטורים), ברור הוא שהם השתלבו בתוך בתי הכנסיות הקיימים... כנראה מן החשש של 'לא תתגודדו'. והדברים נראים ולא נאריך.

60 רבינו ירוחם, תולדות אדם וחוה (וינציא שי"ג, מח ע"א), כותב בתפילות ר"ה: "ובאשכנז וצרפת אין אומרים אותו, וכן מנהג פשוט בכל המקומות שלא לאומרו, והכל לפי מנהג". ואם כוונתו לתפילת "והשיאנו", למדנו איפוא שלספרד חדרו נוהגים אחרים. אך יש להסתפק בענין, ואפשר שכוונתו רק לאזכורי יו"ט בלבד. כידוע חכם זה מוצאו מפרובאנס שהעתיק מקומו לספרד. ראה עליו רא"ח פריימן, הרא"ש, ירושלים תשמ"ו, עמ' סד-סו.

מנהג ספרד משתקף לנו גם באמצעות ספרו של ר' מנחם ב"ר זרח, צידה לדרך (מאמר ד, כלל ה, וורשא תר"מ, עמ' 227), שכתב: "א"א בר"ה 'ותתן וגו' מועדים לשמחה'... ובספרד אומרים 'והשיאנו'. חכם זה מחכמי טוליטולה, שימש בשלהי המאה הי"ד כרב וכראש ישיבה בטולידו, ושם חיבר את ספרו. כך, שלפנינו מצבור של עדויות על אמירת "והשיאנו" בתפילות ראש השנה, במשך כשלוש מאות שנה בספרד. בפרק זמן כלשהו, כנראה סמוך לגירוש, ואצ"ל אחריו, תפילת "והשיאנו" נשמטה ממחזורי התפילה המשקפים פזורה זו, כפי שמשמטע ממחזור נאפולי ר"נ, מפרסומים שונים של סידורי תפילה ספרדיים⁶¹, ומעיון בספרות ההלכה הסמוכה לאותן תקופות.

ה: איטליה

פרק מיוחד מהווה תיאור אמירת "והשיאנו" בפזורת איטליה. כמקובל, יש בנוסח התפילה האיטלקי הקדום מסורות ארצישראליות. הדבר בא לידי ביטוי גם בענייננו.

נפתח בעדות ממקור לא מקובל, והוא הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מרומי, חכם מפזורת איטליה, שחי במאה הי"א. בערך "ראש" הוא כותב⁶²:

ראש השנה אסור בתענית מהכא ירושלמי בר"ג בפ' סדר תעניות האלו, ר"ע אומר: מתריעין אבל לא מתענין, שכן מצינו בראש השנה מתריעין אבל לא מתענין... בתשובות הגאון רב שר שלום כתוב בראש השנה: בשתי ישיבות אומר בין בתפילה ובין בקידוש היום "מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון".

הדוגמה שנכתבה לכאור את הערך ראש השנה, לא נבחרה כנראה באקראי, וכותב המילון מביע בכך את דעתו במחלוקת על סימני יום

61 ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיזוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 298-299, 309-311. על דעות שונות בספרד, אפשר ללמוד מעדויות העולות מכת"י שונים של מחזורים לימים הנוראים. במחזור ספרד לר"ה כת"י פרמא, דה רוסי 860 משנת 1320 (צילום מקור, ירושלים תשל"ג), חסרה תפילת "והשיאנו". לעומת זאת, היא מצויה במחזור ליום כיפור משנת 1481 (שם, כרך ב, עמ' 27-28), בנוסח מעניין: מחד - "לחיים בשמחה ובשלום", סמוך לפתיחה. מאידך, סמוך לחתימה חסר הקטע: "בשמחה ובששון מועדי קדשך".

62 מהד' קאהוט, כרך ז, עמ' 234.

טוב ומועד, בראש השנה. ועל פי דרכנו, כדלעיל, למדנו אף כאן שההגיון מורה שחכם זה צידד לומר "והשיאנו" בתפילות היום.

וממנו לחיבור איטלקי אחר והוא שבלי הלפט, לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא (מהד' בובר, וילנא תרמ"ז, עמ' קלה). לאחר סקירה תמציתית של דעות השוללים והמחייבים הוא מסכם בקצרה את הנוהג במקומו: "ומנהג פשוט בידינו לאומרו בראש השנה, אבל ביום הכיפורים אין אומרים אותו כלל". מעין פשרה בין המסורת הארצישראלית לבין הקטגוריה הנשמעת בצרפת ובאשכנז. ובתניא רבתי, אחת המהדורות של חיבור זה⁶³, מצויה תוספת על הנכתב כאן: "וכן מצאתי רוב הגאונים אומרים שאומרים 'והשיאנו' בראש השנה" (ירושלים תשל"ח, עמ' 156). ואיננו יודעים לזהות את אלו שכונו בדבריו כאן - "הגאונים".

מסורת זו של חכמי איטליה בדבר אמירת "והשיאנו" בראש השנה התמידה ונשתירה בסידורים כתובייד חיבורי הלכה וסידורים שנדפסו, המבטאים את הנוסח האיטליאני, כמו כת"י מחזור רומא לר' יעקב ב"ר דוד רימיני מהמאה ה-15⁶⁴. כך גם בספר האגור שנכתב על ידי חכם מנאפולי, ר' יעקב לנדא אשכנזי, סי' תתקיג (ירושלים תש"כ, עמ' קמו), שהעתיק לחיבורו מספר 'שבלי הלפט', הקובע שבאיטליה נוהגים לומר "והשיאנו" בר"ה. כך גם במחזור האיטלקי המפורסם בולוניה ש', עם פירוש קמחא דאבישונא, ובשולי הטכסט מעיר הפרשן ר' יוחנן טריויש: "וכן כתוב בהלכות גדולות, יחיד צריך לומר בתפילה בראש השנה 'מלוך', 'והשיאנו', ובסדר רב עמרם ישנו. וכן נהגו ברוב המקומות לאומרו, מפני שגם ר"ה ויום הכיפורים נקראים מועדי ד'..."

נוסח "והשיאנו" מצוי כמובן גם במחזורי רומא שנדפסו במנטובה שי"ז ובוונציה שפ"ו, שעשויים בצלמו ובדמותו של דפוס בולוניה.

חכמי איטליה הקפידו והתמידו בנוסח זה עד האידנא, וכך הוא "במחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייאני יצ"ו", שנדפס בליוורנו

63 על הזיקה שבין החיבורים הללו ועל יעדס, ראה: י' תא-שמע, "ספר שבלי הלפט וכפיליו", איטליה, יא, תשנ"ה, עמ' מח-נא.

64 ראה: Hirschfeld, Catalogue of the Hebrew Mss, in the Montefiore Library, London 1904, no. 215.

תרט"ז, עם מבוא למחזור בני רומא שחיבר שד"ל⁶⁵. ברם, גם בנוסח התפילה "כפי מנהג קהילות קדושות איטליאני", הנוהג היום בק"ק רומא "שהוגה בעיון נמרץ ומזוקק שבעתים... ע"י מעלת החכם כמהר"ר דוד יצחק פאנצירי", רומא-תשכ"ד, מצויה פשרה מעניינת. תחילת "והשיאנו" כנהוג בנוסח איטליה: "...את ברכת מועדיך לחיים לשמחה ולשלום", אבל הקטע "בשמחה ובששון מועדי קדשך", הסמוך לחתימה, נדפס באותיות קטנות מהמקובל. נעשה כאומר, שיש כאלו הנוהגים מנהג רומא, שמשמיטים "והשיאנו" בתפילת ראש השנה. לשון אחר: השפעת מהגרים שחדרו לקהילות איטליה, גרמה לו למזקק המחזור בעיון נמרץ, להצביע באמצעות השינוי על תהליכי קליטה שהשפיעו על הנוסח האיטליאני⁶⁶.

הנה כי כן, תפילת "והשיאנו" בראש השנה נאמרת ונשמרת ע"י שומרי גחלת מנהג ארץ-ישראל מדורי דורות, באמצעות הדבקים בנוסח בני רומא ובמחזור תפילתם. לעומת זאת, בפזורות אשכנז ואגפיה ומנהגי ספרד, הנושא נותר בספרות הרבנית רק בהוראתו השלילית: "אין אומרים בר"ה 'ובראשי חדשיכם' ולא 'והשיאנו'" (מנהגי מהרי"ל, מהד' שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' רפב), או: "אינו אומר 'מועדים לשמחה', 'חגים וזמנים לששון', וכן אינו אומר 'והשיאנו'" (שו"ע או"ח סי'

65 על השמות והכינויים המתחלפים, רומא, איטליאני ועוד, ראה: מ' הרטום, המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק, ירושלים תשכ"ו, עמ' 12 הע' 1.

66 יש לצרף זאת לדוגמאות נוספות שמהן עולה תיאור "שחיקתו" של הנוסח האיטליאני הקדום, בנוהגי קהילות איטליה בתקופות האחרונות בשל השפעת נוסח ספרד שהחל להשתרש בהן. למשל בתפילת עמידת ערבית ליל שבת, אחד הקטעים שיחדרו את בני רומא הוא הקטע "ומאהבתך ד' אלוקינו... נתת לנו את יום השביעי הזה", הניצב מול "אתה קדשת" שחדר בסופו של דבר לכל קהילות ופזורות ישראל. בדיקת הסידורים המייצגים את הנוסח האיטלקי, מצביעים בבירור שתפילת "ומאהבתך", נאמרה בלעדית בקהילות איטליה, כמו מחזור בולוניה ש', והנגזרים ממנו. כך גם בסדר תפילה "לימי חול, ליל ויום שבת קודש, כמנהג איטלקי של ק"ק מילאנו יע"א" משנת תש"י. ברם, במחזור רומא ליורנו תרט"ז, מהד' שד"ל, נדפסה תפילה זו בטור מקביל ל"אתה קדשת". כך גם במחזור רומא תשכ"ב דלעיל, עמ' 122, שבמקביל ל"ומאהבתך", נדפסה תפילת "אתה קדשת" באותיות זעירות בלוויית הערה, שיש כאלה הנוהגים לאומרה. על גלגולי תפילה זו, ראה: וידר, נוסח התפילה א, עמ' 316-319.

תקפב, סע' ח) 67. להודיעך, שרוב חכמי הפזורות שוכנעו ושכנעו במרוצת הדורות, שתפילת "והשיאנו" וסימני ה"יום טוב" שבה, אינם הולמים את אוירת יום הדין הנאותה לראש השנה.

אלֵרֵינוּ
ואלֵרֵ אבותינו מלֹךְ על כָּל העוֹלָם בְּלוֹ פֶּסַח בֹּרֵךְ
וְהַנֶּשֶׁאֵל עַל כָּל הָאָרֶץ בִּיקְרֹךְ וְהוֹפֵעַ בְּהֵרֵר וְאֵן
עוֹד עַל כָּל יוֹשְׁבֵי תֵּבֵל אֶרֶץ וְיָדַע בְּלִפְעַל בִּי אֶתֶּה פְּעִלְתּוֹ וְיִבִּין כָּל־
יְעוֹר בִּי אֶתֶּה יַעֲרֹת וְיֵאמְרוּ בְּלֵאשֶׁר נִסְסָהּ בְּאִפּוֹ " אֵלֵרֵ יִסְרָאֵל
מֶלֶךְ וּמַלְכוּתוֹ בְּכָל מִסְלָה
" אֵלֵרֵנוּ אֶת בְּרָכַת מוֹעֵדֶיךָ לַחַיִּים וּלְטַבְחֶיךָ
וּלְשָׁלוֹם כִּאֲשֶׁר אִמְרַת וְרִצִּיתָ לְבָרְכֵנוּ בֵּן
תִּבְרַכְנוּ סֵלָה קִדְשָׁנוּ בְּמִצְוֹתֶיךָ וְתֵן חֲלָקֵנוּ בְּתוֹרָתְךָ טַבְעֵנוּ בְּטוֹכְךָ
שִׁפְחֵנוּ בִּישׁוּעָתְךָ וְטָהֵר לִבֵּנוּ לַעֲבֹד בְּאֵסֶת וְהַנְחִילֵנוּ " אֵלֵרֵנוּ
מִבְּרָכָה וּבְרָכָה בְּטַמְחָה וּבְטָטוֹן סִטְחָה וּ מוֹעֵד קִדְשֶׁךָ וְיִבְרַךְ
אֶסֶת וְקִים לַעֲד וּמַלְעֵדֶיךָ אֵין לָנוּ מֶלֶךְ אֵלֵא אֶתֶּה בְּרוּךְ אַתֶּה "
מֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ מִבְּרַשׁ הַשָּׁמַיִם וְיִסְרָאֵל וְיוֹסֵף הַיְּהוּדִי

רצה ייאלצנו בעמך ישראל ואל תפלתם טעה והשב העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל ותפלתם סדרה באהבה תקבל כרצון ותהי לרצון תכיד עבודת ישראל עמך ותחיינה ענינו בשוכך לציון ולירושלם עירך ברחמים כסאו ברוך אתה ייחסחור ברחמיםי שכינתו לציון

[illegible][illegible]

0549

1. מחזור במנהג רומא, בולוניה ש, עם פירוש קמחא דאבישונא [רי"ז

